Ата, мен сага эстелик тургуза албаймын. Сенин кай жерде көмүлгөнүңдү да билбейм. Мына ушул эмгегимди атам Төрөкул Айтматов, сага арнаймын.

Апа, сен бизди өстүрүп, адам кылдың. Сенин узак өмүр сүрүүңдү тилеп, апам Нагийма Айтматова сага арнаймын.

1

-Амансыңбы, кутуу талаам?

-Аманчылык. Келдиңби, Толгонай? Былтыркыдан да карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колуңда таяк.

-Өмүр өтүп бара жатпайбы, жер-энем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм.

-Билем. Келериңди күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу сен баланы да ээрчитип келмек эмес белең?

-Ооба, бирок бул сапар да жалгыз келдим.

-Демек, сен ага эчтеке айткан эмес экенсиң да, Толгонай.

-Жок, айталбадым.

-Айтор, эртеби-кечпи, акыры бир күнү ал угат да, Толгонай. Элдин арасында оозу бош бирөө-жарым жок дейсиңби?

-Аның чын. Эртеби-кечпи, акыры бир күнү билет. Аркы-теркини түшүнө тургандай чоңоюп да калды өзү. Бирок мен үчүн ал дагы эле чалагайым бала сыяктанат. Корком, балалык кылып, өткөн-кеткенди туура түшүнө албай, ичи сууп калабы деп аярлайм. Анткен менен адам чындыкты бир күнү билиш керек да. Мен билген чындыкты сырдашым, касиеттүү жер, сен билген чындыкты, элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз ал гана билбейт. Аны укканда эмне дээр экен, кандай ойлорго кабылып, кептин аныгына жеталар бекен? Канткенде баланын жүрөгүн үшүтпөй, жаштайынан турмуштан көңүлүн калтырбай, сырымды айтып бере алар экенмин? Эки ооз сөз менен түшүндүрүп берчү иш болсо кана. Кийинки күндөрдө ойлогонум эле ушул, күнү-түнү ойлоном. Кышында сыркоолоп, төшөктө жатканымда, өлүмдөн анча коркон жокмун, ажал жетсе, каяша кылбай.ю шыр эле жүрүп кетмекмин. Бирок, көзүм жумулуп кетсе айтаар керээзимди айтып жетишеалбай, өзүм менен кошо көр астына ала кетемби деп, аябай жүрөгүм түштү. Ал эси жок аны кайдан билсин, демейде тентек чалыш неме мектепке да барбай калып, жанымдан чыкпай жүрдү. Апасын тарткан күйөрман: "Эне кай жериң ооруйт? Суу ичесиңби, же даарыңдан берейинби, эне? Үстүңдү жылуулап коёюнбу?"-деп эле турат. Ушинткенде-оозум барбады, кудуретим жетпеди. Байкушум эч кандай арамзасы жок, жеткен бир ишенчээк, дагыле наристе бойдон. Эчтекеден күмөн санап койбойт. Анан мен кантип айтмак элем. Ушуну менен эле сөздүн учугун таба албай алекмин. Минтип да, тигинтип да таразага тартып көрөм: жөн эле айтып берчү жомок эмес экен да. Айланып келип бир пикирге такалам: болгон чындыкты бала туура түшүнүш үчүн мен ага жалгыз гана анын тагдырын эмес, бүт замандын тарыхын, өткөн кеткендер жөнүндө, өзүм жөнүндө, баарын күбө болгон, касиеттүү талаам, сен жөнүндө, ал түгүл ушул кезде эчтекеден бейкапар минп ойноп жүргөн велосипеди жөнүндө айтып беришим керек. Балким мына ошондо гана туура болор. Турмуш баарызды бир түйүнгө байланыштырып, камырдай жууруп салган турбайбы: эчтекесин жашырып, эчтекесин кошумчалай албаймын. Ал эми бала эмес, кексе киши дагы бул ишти ар кандай түшүнөр. Көзүм тирүү турганда, ушул ыйык парызымдан кутулсам, өлсөм да арманым болбос эле...

-Бул айткандарың туура, Толгонай. Сен отурчу бери, ташка, бутуң оорулуу эмеспи. Олтур, бир акылын табарбыз. Алгачкы жолу ушунда келгениң эсиңдеби, Толгонай?

-Андан бери нечен замандар өтпөдүбү,эстей албасмын.

-Жок сен ошону эстеп көрчү, Толгонай. Башынан түшүп эстечи.

-Эсимде жакшы калбаптыр. Кичинемде, орок малында ата-энем мени жетелеп келишип, чөмөлөнүн түбүнө отургузуп коюшчу эле.

-Ооба, ыйлабасын деп колуңа бир сындырым нан берип коюшчу.

-Кийин, чоңоё түшкөнүмдө, эл жайлоого көчкөндө, ушул арада эгин коруп чуркап жүрчү элем. Анда мен тызылдап жүгүргөн, саксайган сары кыз эмес белем. О, балалыгай, ал дагы өзүнчө кызык дооран экен! Малдуулар тээ төмөнтөн, Сары-Жайыктын түзүнөн түп көтөрө көчүп жөнөшчү эле. Биринин артынан бири утурлап, жайлоого, салкын төрлөргө ашыга жол жүрүшчү. Ошондогу, менин эселек чагым ай! Үйүр-үйүрү менен сабалап, кишенишкен жылкы тебелеп кетчүдөй келе жатса, буудайдын ичинен секирип чыгып, аларды үркүтчү элем.

"Эй, жерден чыккан, албарсты, сениби!"-деп жылкычылар укуругун үйүрө кууп беришчү.

Нечен миң кой туяктары мөндүр ургандай дыбырап, ушул жол менен өтө турган. Алардын соңунан бай айылдарынан көчтөрү жүрүп, жорго минип, кызыл-тазыл кийинген кыз-келиндерди көргөндө таң калып, суктана карай турганмын. Көпкө чейин алардын артынан ээрчип жүгүрчүмүн. Чиркин, ушундай жоолук салынып, ушундай көйнөк кийсем ээ-деп ойлочу элем.

-Ырас, Толгонай. Сен анда жылаңайлак, жылаңбаш жатакчынын кызы элең. Бирок андай шайыларды кийбесең да, бой жеткенде кандай сонун кыз болдуң. Ак саргылынан келген, маңкайган, толукшуган кезиң. Сен анда көлөкөңдү каранып басчусуң Өзгөчө эрте мененки көлөкөң так өзүңдөй сымбаттуу.ю жеңил боло турган.

-Анда мен он жетидеги курагым. Ошол жылы орок тартып жүрүп, Субанкулга жолукпадымбы. Субанкул Таластын жогору жагынан жалданып келбеди беле. Азыр көзүмдү жумсам, Субанкулдун ошондогусу элестелет. Жапжаш, он тогуз жыйырмалардагы жигит, өзү ичке көрүнгөнү менен, колдору тарамыштуу, сом темирдей салмактуу эле. Жылаңач этине кийген таар күрмөнү дайыма желбегей жамынып жүрчү. Жанаша жерден шарт-шарт орок тартып жүрсө, адамдын жүрөгү кубанат-ар кандай ишти сулуу иштеген азаматтар болот эмеспи. Субанкул ошондой болчу. Ал бат эле узап кетчү, мен деле орокко белдүү элем, ошентсем да артта калып калам. Субанкул кайрылып келип, менин тешеме түшкөндө, ызалана турганмын: "Сени бирөө жардам берсин деп чакырдыбы? Кетчи деги ийреңдебей, өзүм эле бүтүрөм!"-десем күлүп коюп, унчукпай иштей берчү. Эмнеге арданат болдум экен ошондо? Көрсө, эркелеп жүргөн экемин...

-Силер ошондо дайым элдин алды болуп кетчү элеңер жумушка, Толгонай.

-Чын. Эл тура электе, таң ирең-баранда СУбанкул экөөбүз ээрчишип кетчүбүз. Ал мени бери жактан тосуп күтүп турчу. Ошол күндөр, ошол тамылжыган таң атуулар биздин сүйүү күндөрүбүз экен. Биз ээрчишип келе жатканда, дүйнө башкача көрүнүп, башкача сезиле турган. Эл-журтка нан берген айланайын, дыйкан талаам, бозоруп саргарып жатсаң да, албырган таң эртелерин деңиздей төгүлүп, кучагын жая сенчелик эргип, сенчелик жоомарттанып ким тосуп алалат! Ошол таң эртелерин сага тең орток болуп

биз тосчубуз, ошол таң эртелерин сага тең орток болуп торгой тосчу. Көркү жупуну боз чымчык көкөлөгөн бийиктикте тыным албай канат кагып, дырпырап, томуктай болсо да, адамдын асманга учуп чыккан жүрөгү сымалы, не бир назик, не бир толукшуган күүлөрдү төктүрүп, безеленип сайрай турган. " Ана, биздин торгой сайрады!"-деп коёр эле Субанкул. Кызык, торгойду да биздики деп алган экенбиз. Көмөкөйүңдөн айланайын, торгоюм...

-Ырас, Толгонай, ошол торгой силердин торгюңар болчу.

-Эсиңдеби, жер, баягы айлуу түн? Балким, жаратылышта экинчи андай түн болбос. Ай жарыгында орок тартабыз деп, Субанкул экөөбүз калып калбадык белек. Тээ карайган борчуктан манаттай болуп ай чыкканда, жылдыздар дагы асман бербей жабыла көз жарышты. Ошондо биз уваттын четинде, Субанкулдун таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жатканбыз. Ошол түнү биз өмүрлүккө шериктеш жар болуп кошулдук. Субанкулдун чоюндай колу көкүлүмдү сылап, маңдайымды, бетимди эркелете сылаганда, кан жүгүрткөн, туйлаган жүрөгү алаканынан сезилип жатты. Мен ага эреркеп:"Субан, кандай дейсиң, биз бактылуу болобуз,ээ"-десем, эсиңдеби, баягы айткан сөздөрү. "Жер, суу элге тең болсо, биздин да айдоо жерибиз болсо, биз дагы эл катары жер жыртып, эгин сээп, кырман бастырсак-бак-таалай ошол. Андан артыктын бизге кереги эмне, Токон. Дыйкандын энчиси-сепкен эгининде"-дебеди беле. Анын айткан сөздөрүнө эмне үчүндүр ушуналык кубанып кетип, мойнунан бекем кучактап, туурулган эгиндерин жан ынтаам менен өпкүлөдүм. Анан биз арыктагы суугa киринип чыктык да, ордубузга келип, тек гана кол кармашып, унчукпай асманга тигилип, рахаттанып жаттык.

Үлпүлдөгөн түнкү шоокумда салкын тартып, жер, сен дагы биз менен кошулуп жыргап жаттың. Желп-желп этип мээлүүн керимсел жүргөндө, шимүүрдүн асел жыты, шыраалжын менен эрмендин кермек жытына арлашып, аңызга жайылып, буудай арасы шуудурап, кылканына илинген ай жарыгы алтын көлдөй кубулуп чайкалып жатты. Ошол түндү жаратылыш бизге атайлап арнады бекен? Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөнү карасам, саманчыны жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөн дан, топон береке төгүлгөн из чубатып кеткен турбайбы.Тилегибизге жетсек, менин да Субанкулум ушундай саман көтөргөн дыйкан болсо, кырмандын бетинен биринчи иргеп алган саманды кучактап басканда, так ушундай береке төгүлгөн жол чубап калса деп, ойлонуп жаттым. Жер-энем, биринчи жолу сага ошондо кайрылдым. Эсиңдеби ошондо айткандарым?

-Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсиң:"Жер, жан жараткан жер, сен бизге таалай бербесең эмнеге жер болуп орноусуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз! Биз сенин балдарыңбыз, жер, тилектеш болгун, ак тилегибизге жеткиргин!"-деп айткансың, Толгонай.

-Ооба, ошентип айткам. Күн чыгарда көзүмдү ачсам, Субанкулум жанымда жок. Ал эчак эле орок оруп жүрүптүр. Качан турганын билбейм, тимеле кыйратып салыптыр: ачылган аңызда боо-боо түшүп жаткан эле буудай.

-"Ай, Субанкул, бул эмнең?"-десем, алаканы менен терин арчый берип:"Сени уктасын дедим элем"-деп,күлүп койду. Мен кара күчкө эле таарына түштүм:"Кечээги айткандарың кайда, ушунуң да теңчиликпи?" Ушинтсем, оргун таштай салып, жүгүрүп келди да, мени кучактап алып, колуна көтөрүп:"Көзүңдөн айланайын, Токон, көзүңдөн болоюнум, теңбиз, мындан ары жаман-жакшынын баарына теңбиз!" Ал ошентип мени колунан түшүрбөй, эркелетип бир нерселерди айтып жатты, мен болсом кыткылыктап эле күлө бердим. Бир убакытта карасам, мени көтөргөн бойдон Субанкул дөңсөөгө жүгүрүп чыкты да, кылтыйып баш баккан күнгө кайрылып:"Эй, күн,

көрдүңбү? Көрдүңбү менин жубайымды! Мына мынакей, көрүп ал, көрүндүгүңдү бер, бергин сүйүнчүңдү аябай!"-деп кыйкырды.Тамашасыбы, чыныбы билбейм, мен ошондо ыйлап жибердим, тек анчейин, жүрөгүмдө оргуган кубанычка аптыгып ыйладым.

-Кой, Толгонай, азыр ыйлаганың болбос. Ал ый башка болчу,адамдын өмүрүндө ал бир гана жолу боло турган ый. Эми эмнеге ыйлайсың? Антпе, же тилегиңерге жетпей калдыңар беле? Айтчы чыныңды, силерчелик ким бактылуу болду эле?

-Аның чын. Жаңы заманда Субанкул экөөбүз эмгегибиз менен жетилдик. Билесиң го, жаз-күз дебей кетмен колдон түшчү эмес. Мээнетибиз кайтты-үйлүү-жайлуу болдук, мал да күттүк. Тилегибизге жетип, үч уулдуу болдук. Ооба, удаалаш үч уулдуу болдук. Азыр кээде санаа чегип отуруп, ушундай бир адам ойлобос жаман ойго кетем: эмне үчүн жыл маалы өтүп эле койчо төрөй бердим экен? Элдикиндей болуп араларынан үч-төрт жылдан өткөндө, балким андай кырсыктан сырткары болушар беле деп да кетем. Же туулбай коюшса деле эмне болмок эле! О, бооруңарды жегирлер, айланып-кагылып кетейиндерим, сөзүмдү күнөө көрбөгүлө, кечиргиле, кечиргиле энеңерди! Ичим өрттөнүп, өлүп бара жаткандагы кебим да!.. Кантейин, кантейин...

-Толгонай, эсиңе кел. Сөзүңдү кайра алгын. Ал балдарга шек келтирбе. Аларды мен тырмактайынан көрүп-билип жүрдүм го. Алардын басып кеткен издери көзгө көрүнбөгөнү менен, менин көкүрөгүмө кат болуп сакталып калган, Толгонай. Ал үч бир тууган силердин балдарыңар экенин баягыда, Субанкул ушул жерге биринчи жолу трактор айдап келгенде билдим.

-Ооба, ооба, так ошондо Субанкул ошол жылы кышы менен суунун аркы өйүзүндөгү чоң кыштакка тракторчунун курсуна барып-келип үйрөнүп жүрдү. Анда тракторду ким билсин. Субанкул үйгө кечигип келгенде, кайдагы бир болбогон баланын жумушуна убараланып жүрөсүң, мурунку эле бригадирлигиң жакшы эмес беле,эл катары эле оокатыңды кылсаңчы деп, урушуп да кетер элем. Антсем кайра күлүп койчу:"Тракторду сен оюнчук көрүп жүрөсүң го. Шашпа али, Токон, жазында айдап келгенде билерсиң"-дээр эле.

Сырттан тоңуп келген түрүн көрүп койчу эми деп, кайра аяп кетчүмүн. Көрсө, Субанкул билип жүргөн экен. Тракторчуларлдын окуусуна айылдан сабаттуу эч ким чыкпай калганда, Субанкул өзү мен барам, сабатсыздыгымды да жоём деп, бригадирликтен бошонуп алган. Ал кезде Касым менен Майсалбек мектепте окуп калган болчу, мугалим ошолор. Кечинде үй-ичибиз менен алекбиз. Субанкул жерге боор токтоп жатып алып, жазуусун үйрөнгөндө, үч уулу үч жагынан ыкташып, ата минтип жаз, калемди минтип карма, колуңду калтыратпа, түз жаз,-деп кужулдашып жатар эле. Кетмен чапкандан бетер Субанкул кара терге түшүп кете турган, чыдай албай күлкүм келчү: "Койсоңорчу, балдар, атаңарды жүдөтпөй, молдо кылмак белеңер аны. Субанкул, жаныңды мынча кыйнабай, же молдолукту же тракторду үйрөнсөңчү!"-десем, үшкүрүп жиберчү: "Сеники өттү го. Тракторду үйрөнүш үчүн анча-мынча молдолук керек турбайбы. Тамаша кылбачы!" Айтор, ушинтип жүрүп, акыркы көздөгөнүнө жетти.

Эрте жазда топурак тоборсуп көпчүй кегенде, айылдын сыртында күркүрөгөн дабыш чыгып, алда кайдан үрккөн жылкы көчөнү как жара, таноолорунан бышкырышып, тобу менен дүрбөп өттү. Бул эмне болуп кетти деп, эшикке чуркап чыксам, чарбактарды этектеп трактор келе жактан экен. Капкара чоюн машина түтүнүн бурулдатып, арбайган дөңгөлөктөрү менен жер чапчып, улам көчөгө жакындап, дүрүлдөп келе берди. Анын жанында жүргөн элди көрсөң кары-жашы дебей, бүт айыл чуулдап, чапкылашып жүрүшөт. Эл менен кошо мен дагы жүгүрүп жеттим. Карасам, үч уулум үчөө тең бирин-бири карманышып, трактор айдаган атасынын жанында келе жатышат. Түрлөрүн көрсөң жоо сайып келгендей, көздөрү чырактай жайнап, жүздөрүнөн нур

төгүлөт. ДЕги бир ыраазы болуп, дегдендеп мактанып келе жатышкан экен. Алар ошол күнү эртен менен эле көпүрөгө чуркап кетишкен болчу, көрсө ал чунактар трактор тоскону кетишиптир, мага да айтышпайт, жибербей коёбу дешсе керек. Балдар үчүн эсим чыгып, алда эмне болуп кетеби деп:

-Касым, Майсалбек, Жайнак, силердиби! Түшкүлө!-деп, кыйкырсам, трактордун дүрүлдөгөнүнөн өз үнүмдү өзүм укпай калдым. Субанкул менин эмне дегенимди түшүндү окшойт, коркпо дегенчелик күлмүңдөп, колун булгап койду. Ал дагы куанычы маңдайына батпай, сыймыктанып келе жатыптыр. Субанкул ошондо жапжаш эле экен. Кара мурут жигит чагы. Ботом, балдардын атасына ушунчалык окшош экендигин ошондо көрсөм болобу. Тимеле төртөө тең бир тууган дээрлик. Өзгөчө Касым менен Майсалбек куду эле Субанкулдун өзү, куюп койгондой айныбайт. Кичүүм Жайнагым болсо, мага окшошураак сары тултук эмес беле.

Трактор ошол бойдон айылга токтобой, түз эле сыртка чыгып кетти. Баарыбыз тең аттуу, жөө болуп, калбай ээрчип келе жатабыз, кызыккканыбыз-жерди кантип айдаар экен? Соконун үч катар тиштери кыртышка сүңгүп кирип, жердин тереңинен толкун айдагандай, айгыр жал чымдарды жапыра оодарып жүрүп кеткенде, элдин баары чуулдап, "Бали-бали!"-дешип, кетенчиктеп кош курган аттарды камчыга ала дагы да трактордун артынан дүрбөп жөнөп калышты. Эмне болуп көпчүлүктөн бөлүнүп калганымды билбейм,бир убакытта карсам, жалгыз өзүм эле калыптырмын. Трактор узагандан узап бара жатты. А мен болсо тек гана артынан карап жалдырап туруптурмун. Бирок, ошондо жер үстүндө менден бактылуу эч ким болгон эмес чыгаар! Сүйүнчүм экиге бөлүнүп: же Субанкулдун айылга биринчи жолу трактор айдап келгенине сүйүнөрүмдү билбей, же уландарымдын ушинтип көзгө көрүнүп, жетилип калгандарына сүйүнөрүмдү билбей, жалына бердим: "Жанаша турган каараныңардан айланайындарым! Ылайым атаңардай эле киши болсоңор, ыраазымын, ыраазымын ошондо тагдырыма!"-деп турдум.

-Ооба, Толгонай, эне болуп, энелик үзүрдүн эң сонун мезгили ошондо башталган. Сен анда бaралыңа жетип, толуп турган күчтүү аялсың. Жумушту да жаштардан калышпай кыйын иштечү элең.

-Ден соолук болсо, иштегенге эмне жетсин. Алдан калса, чын эле телегейим тегиз болгон экен. Бирге өскөн теректердей болушуп, уулдарым эр жетип, ар кимиси өз жолдорун жолдоп калышкан. Касым атасынан үлгү алдыбы, трактор айдайм деп жүрүп, трактор айдап, анан комбайнчылыкты үйрөнүп чыкты. Бир жай комбайнда штурвальный болуп, тээ аркы өйүздөгү "Кайыңдын" колхозунда иштеп жүрдү. Кийинки жылы кайра өзүбүздүн айылга комбайнчы болуп дайындалып келген. Эне кургурга балдарынын баары бирдей ысык эмеспи, ошентсе да ортончум, Майсалбегим, менен көбүрөөк сыймыктанаар элем. Мүмкүн, сагынып жүргөндүктөн болуш керек: Уясынан эрте учкан балапандай, Майсалбегим үйдөн эрте кетпедиби. Ал башынан эле мектепте жакшы окуучу эмес беле. Ии, китепке өчүн ай, китеп дегенде жантыгынан жата калар эле. Ошентип жүрүп, мектепти бүтүрөр замат мугалимдик окууга шаарга кетпедиби. Берки кичүүм Жайнак болсо, өтө бир шайыр, ачык-айрым жигит болуп өстү. Үйгө токтоо деген жок эле анда. Комсомолдун секретарымын деп, жаштар кайда болсо ошондо: жыйналыш, оюн, ыр, керегe газет-ошолор менен алек. Кээде жиним келип: "Эй, безарман, кыягыңды төшөнчүңдү алып, биротоло колхоздун мекемесине көчүп алсаңчы. Үй-жайдын сага кереги деле жок турбайбы!"-десем, Субанкул уулуна болуша кетер эле. "Ачуу этпе, апасы, көпчүлүктүн жумушу. Анчейин жүргөн болсо мен деле тизгинин тартып коёр элем"-дей турган. Субанкул ал кезде бригадирлик жумушуна кайра келген болчу. Тракторду анда жаштар айдан калышпады беле.

Баса, көп кечикпей келиндүү да болдук! Касым Кайыңдыда жүргөндө, бир-бирине көңүлдөрү туура келип калса керек, Алиманды ошол жактан алып келбедиби. Өңдүү-түстүү, бели буралган жаш кыз экен, адегенде эле ичим

жылып, өз баламдай көрүп калдым. Келин эстүү болсо, өз бала эмей эмне, айырмасы кайсы. Чынын айтыш керек, келиним жаман чыккан жок. Ошонун өзү да үй-бүлөдө чоң ырыскы эмеспи. Азыр ойлоп карасам, адамдын башына чын дөөлөт келгенде, шатырата төккөн жайкы жаандай эмес, адамдын өз аракетинен, турмушка, элге кылган мамилесинен, бирине-бири жалганып, өнүп-өөрчүп, таалай болуп аталып келет экен го. Ошентип тапкан таалай кымбат турбайбы. Өз каныңдай- төгүлсө, жан берген менен барабар экен.

Алиман келген жылы- унутулгус жыл, эстен кеткис жай болду. Ошол жылы эгиндер эң эле эрте бышпадыбы. Сайдагы чоң суу дагы жылдагыдан эрте кирди. Тоого эки-үч күн катары менен жамгыр нөшөрлөп, мөңгүлөр тез эрип кетти окшойт: дайранын ирени бузулуп, адегенде эле топон суудай ташкындап, каптап келди. Эчактан турган эски аралдарды бир эле түндө жалмап, жууп кетсе болобу.

Анткен менен аба ырайы оңуна алып, бир тегиз ысып турду. Тактадан өткөн эгиндер улам саргара бөртүп, жер бетин бербей, алыскы кыйырда асман менен чектелип, бышып жатты. Кол орок тарткан биз ошондо эле ишке киришип калганбыз. Комбайн жүрчү жолду ачып, аңыздардын тегерегин оруп жүрдүк. "Эми келиниң менен кошо жарышпай эле, үйгө жыргап отурсаң болбойбу!"- дегендер да жок эмес эле. Андай сөздөргө мен терикчү эмесмин, колдон келсе, көпчүлүктөн калышпай иштегенге эмне жетсин. Келиним экөөбүз бирдей эле орок оруп жүрдүк. Ошондо байкаганым алиге көңүлдөн чыкпайт. Аңыздын четинде апапакай, кызгылтым бүр ачып өскөн гүлкайырларды Алиман жыйнап алып, бир убакытта, менден уялгансып, буудай арасы менен унчукпай кетип бара жатат. Бул эмнеси, колундагысын эмне кылар экен деп турсам, жол боюнда турган комбайндын жанына жетип барды да, гүлдестесин тепкичине кое салып, кайра жүгүрүп келди. Комбайнда киши-кара да жок болчу. Касым бир жакка кеткен. Эртең-бүрсүгүнү чабыкка киришебиз деп, комбайнын ондоп даярдап койгон эле. Алимандын мунусуна ичим элжиреп, куда кааласа бул экөө жакшы жубай болушат экен деп, келиниме ыраазы болуп калдым. Алимандын ошондогу түрү али да көз алдымда: кызыл жоолук, ак көйнөк, кичинекей кара чыптамасы менен, колунда кармаганы гүлкайыр, өзү кара-торусунан келген, көздөрү моймолжуп бакырайган сулуу келинчек эмес беле. А-а кайран келиним! Гүл сүйгөн келиним... Өзү деги гүл дегенге жакын эле, эрте жазда байчечекти кар астынан да таап келе турган... Баса, эмнени айтып келе жатат элем. Ии, ошонун эртесинде орок башталып калбадыбы.

Жыйын-теримдин биринчи күнү өзүнчө эле майрам эмеспи. Ушунча болуп, ал күнү кабагы суз адамды көрө албадым. Майрам деп ал күнү эч ким айтпаса да, кандайдыр ар кимдин үнү да шаңдуу, өзү да шаңдуу, айдаган арабасы, минген аты, кылган жумушу-баары тең шаңдуу. Чынын айтканда, орок түшкөн биринчи күнү эч ким деле иштеп кыйратпайт. Ал күнү күлкү, оюн, куудул сөздөн кол бошобойт окшойт. Өзгөчө, орокчулардын арасы кызык болор эле, анда көбүнчө жаштар, кыз-келиндер эмеспи. Тамаша ошолордо. МТС тен сыйлыкка алган велосипедин минип, эртең менен Касым комбайнын көздөй кетип бара жатат эле, бир топ өктөм келиндер аны жолдон кармап алышты. "Сен эмне үчүн велосипедиңен түшө калып бизге салам бербейсиң? Сен көпкөн экенсиң! Орокчуларды көзгө илбей калган экенсиң"-дешип, Касымды туш-тушунан жаалашып, аны Алиманга жүгүнтүшсө болобу. Касым аны менен гана кутулган жок. "Кулдугум бар! Кулдугум бар"-дегенине болбой, сен эми бизди велосипедиңе өңөрүп, тигил орустун кыздарындай алып жүргүн дешип, бирин-бири велосипедге көтөрө мингизишип, артынан кыйкырык, сүрөөн менен кошо жүгүрүшүп, Касымды аябай убара кылышты. Анда да велосипеде жөн отурушпай ойдоллошуп: "Кокуй, апамдын баласы, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!"- дешсе, беркилери кыраан катып: "Өлсөң өл, өлсөң да мойнунан кучактай жыгыл!"-дешип, талааны жаңырта күлүшөт. Ошентип отуруп Касымдын шайын кетиришти. Ал өзү да күлкүгө мас болуп, эми болду го,-деп улам бирин өңөрүп келсе, анда дагы бирөө жагалдана асылып: "И, менин элден эмнем кемэкен? Мурдум бурчук, көзүм кыйшык бекен?"-дешип, кыйнашат. Койчу,

акыры Касымдан да жини келди: "Ой, силер кутуруп кеткенсиңерби? Ач кенедей жабышасыңар да! Болду эми. Тамаша кылганы келдиңерби, же жумуш иштейсиңерби?" шойкон келиндер анда да сөз беришпейт го: "Тигини! Жумушту сен иштейсиң, өкүмөт комбайнды эмнеге чыгарган экен!"-дешет.

Жаштар гана эмес, нары жакта туруп, бул тамашага биз да аябай кандык, күлүп боорубуз жок. ошондогу асмандын ыраңы ай! Ошондогу күндүн жаркырашы ай, ошондогу эгиндин дандуусу ай, ошондогу элдин күлкүсү ай!

-Ооба, ооба, Толгонай. Ал күнү так ушундай болгон. Сен ал күнү таалай дегенди дагы да тереңирээк түшүнүп, мага сырыңды айткансың, Толгонай.

-Мен азыр да ошону айтмакмын. Мен азыр да ал түшүнүгүмдөн кайтпаймын. Мен азыр да ал күнкүнү түгөнгүс жомоктой айтам.

Аздан кийин орокчулар жумушуна киришип, аңызда иш кызып, саратан чырылдап, күн кайнады. Бирок, эртең мененкиден калган кубаныч улам жүрөктө талпынып, көңүлүмдү өстүрүп, салкын желдей сергитип турду. Ошол күнү болгондун баарысы мен үчүн болгондой, атайлап таалайыма дүйнөнүн, жашоонун көркүн ачып рахаттандырды. Шыңгыраган ороктор, шуудурап жыгылган буудайлар, жагымдуу үн алышып жатса, нары жакта Касымдын комбайны, кирген суудай күркүрөп, "Оп майданын" жаңычасын ырдагандай, эгинди жапырып чаап жатты. Комбайнда турган Касым, шаркыратмадай куюлган буудайга алакандарын тосуп, толо кочуш данды бетине алып келип жыттаганда, өзүм да семире түштүм: жарыктык дандын жытындай асыл жыт эмнеде болсун!-"Э-Эй, арабакеч, бол эрте!"-деп, касым тоонун башынан үн салгандай кыйкырды эле, тактай араба жетип келип, комбайн токтой калганда, Алиман: "Суусун жеткире коеюнчу!"-деп карапаны алып, Касымга жүгүрдү. Аңызды аралап, кызыл жоолук, ак көйнөк Алиман чуркап бара жатканда, колунда кармаганы карапа эмес, жүрөгүн тартуу кылып көтөрүп бара жаткандай, сүйгөн жарына берилгендик анын бүт кыймылынан көрүнүп турду. "Баса, Субанкул да суусаган чыгар"-деген ой менен, жан-жакамды карасам, көрүнбөйт. Кайдан көрүнсүн, орок башталары менен бригадирде тыным болчу беле. Эртеден кечке аттан түшпөй, талаада чапкылап жүргөнү жүргөн да.

Кечке жуук орокчуларга деген жаңы буудайдын наны да даяр болду. Жаңы нандан эң биринчи иретте орокчулар ооз тийиш илгертен салт эмеспи. Ал нанды өгүнү биз аңыздардын четинен оргон боолорду токмоктоп даярдашкан болчу. Жаңы буудайдын нанынан ооз тийгенде, ар качан касиеттүү даам татыгандай болом, өңү кара болгону менен, камыры суюк жуурулгандай, жаңы нан анча-мынча жашыгыраак болгону менен анын дүмбүл даамына, күн, жер, түтүн жыттанган жытына эмне тең келсин!

Карды ачкан орокчулар арыктын боюна жыйналып келишкенде, күн эгиндин үстүнө кочкул от ойнотуп, ылдый түшүп келген болчу. Ал күнкү жарык кеч көпкө чейин иңирге жол бербечүдөй болуп турду. Биз үй-бүлөбүз менен алачыктын сыртынан орун алдык. Субанкул ана-мына жетип келмек эле, Жайнак болсо адатынча дагы жок, агасынын велосипедин минип, кызыл үйгө баракча илмекчимин деп, шашып кеткен. Алиман жоолугун жерге жая салып, үйдөн алып келген алмаларды чачып таштады да, кеселерге ачыма куйду. Арыктагы суута колун жууп, комбайнын токтоткон Касым да келип отурду. Чарчаңкы кыймыл менен нан туурап жатып ал:

"Ысык эле бойдон экен. Ал, апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгин",-деди.

-Бысымылда,-деп, нанды алдым да чайнап жатып, кандайдыр бир жаңы даам, жаңы жыт сездим. Ал жыт-комбайнчынын колунун жыты эле-саман, кара май, тери жыттанган колдордун жыты. Нандын ар бир туурамы ушундай керосин жыттанып жатты, бирок андай таттуу нан жеп көрбөгөн элем, анткени, ал

нанды уулумдун эмгекчил колдору туурап берген, анткени, ал нан көпчүлүктүн, ушул жанаша отурган элдин наны эле. Ошол учурда мен эне деген эмне экенин, анын таалайы, мисалы, буудайдын өнүп чыккан сабагы болсо-түп тамыры жер менен байланышкандай, элдин, көпчүлүктүн бак-таалайынан ажырагыс экенин ойлондум. Ооба, мен азыр да ушул ойдо бекмин. Мейли, керт башыма эмнелер түшпөдү... Эл журт ар экен-турмуш да бар...

Айтор, Субанкулду күтүп отургуча кеч кирип кетти. Жаштар тигиндей суу боюна барышып, жер үстүнө алоолонгон от жагышып, ырдап жатышты. Алардын ичинде кыяк тартып, үн созгон Жайнактын добушу кулакка тааныш да: "Үнүңдөн болоюнум, жаш чагында ырдай бер, теңтуштар менен салган обон пейилди тазартып, адамды адамга жакындатат эмеспи"-деп угуп отурдум. Энемин да, ошол саатта ойлогонум-балдар, алардын келечеги . Касым го-өзүнчө болуп калды,-деп ичимден түгөлдөп жаттым, жаз чыгары менен келинчеги экөө бөлүнүп, үй-жай күтүп кетишет. Иштермандыгы-дал эле атасынын өзү, караңгы түшсө да, комбайн, трактордун чырактарын балбылдатып, дале талаада эгин чаап жүрөт. Алиман да жанында, иш арада бир минут бирге болушса да, кымбат эмеспи. Майсалбегимди ойлогондо, сагынганымдан жашый түштүм. Өткөн жумада кат жазып жибериптир, быйылкы жайда үйгө келалбасмын, пионер лагерине жетекчи болуп Ысык-Көлгө жөнөп жатам деген болчу. Мейли, сүйгөн иши ошол экен, кайда жүрсө да, аман болсун деп, тилеп жаттым.

Субанкул келип тамактанды да, түндөп айылга кеттик. Эртең менен мал-пулду көздөш керек эле, кечкисин го кошунам Айшага дайындап кеткем. Ал бечара оорукчан эмес беле, бир күн ooру, бир күн соо-жумушка чыгалбай кала турган. Биз атка учкашып, бастырып келе жатканда, түн мемиреп, талаа бейкут жаткан кези эле. Желе-жорто жүргөн сыдырым, караңгыда шабыр-шубур этип, куурай баштарын жалмалап, ай шооласын кулпунта, чайпалган эгин үстүнө кыймыл жаратып, көлөкө ойнотуп жатты. Чарчаган жер уйкуга кетип, анын бешигин терметкендей, сайда ташкындаган суу алыстан шаркырап, буудайдын арасында чегирткелер үн алышып турушту. Табигаттын бул тынчтанган чагы кандайдыр бир өткөн-кеткенди эске салчудай, алда эмнелерди эңсетип, жүрөктү зарыктырды. Субанкулдун курун карманып, учкашып келе жатат элем. Ал мени алдыга отур десе болбой, дайыма ушинтип учкашып жүргөндү жакшы көрөр элем. Кээде үргүлдөп кетип, кээде темине бастырып келе жаткан Субанкул унчукпаганы менен, анын ошентип сүйлөбөгөнү да, ээрде чарчап отурганы да-жаныма кымбат. "А-а байкушум, акырындап карып келе жатабыз го. Мейли эми өмүрдү текке өткөргөн жокпуз окшойт. Мезгилдеген-экөөбүз кече эле кошулгандай болдук эле, карачы канча заман өттү. Ошентсе да, турмуш дале кызык, дале толуп жаткан үмүт түгөнбөйт"-деп ойлонуп келе жатып, башымды өйдө көтөрүп асманга карагымда, жүрөгүм селт эте түштү: Саманчынын жолу куду баягыдай болуп, ааламдын бир четинен экинчи четине келип жаткан экен. Чын эле, бүгүнкү жылдыздуу төбөдө кандайдыр бир алп дыйкан кырмандан толо кучак саман көтөрүп өткөнсүп, себеленип чууруп калгандай, топон көзгө даана көрүндү. Ал түгүл, чачылып калган саманга жел тийгенсип, жылдызданган майда учкундар, жылт-жылт этип копшолуп, оодарылып жатты. "Ой, тооба!"-деп жакамды кармандым. Баягы түн, баягы жаштык кез, кылт этип, эске түштү. Көрсө, ошондо тилеген, самагандын баары келген турайбы! Ооба, жер-суу элдин энчисине тийип, эл катары биз дагы кош айдап, эгин сээп, кырман бастырып, тилегибизге жетип турбайбызбы. Заман минтип өзгөрүлүп, жаңы турмуш, минтип келерин анда ким билсин, айтор, ак тилек кандайдыр болбосун көптүн тилегине үзөңгүлөшүп, жерде калбайт экен го дедим мен ичимден. Ушундай ойлорго берилип, эргип унчукпай келе жатканымда, Субанкул артын жалт карай: "Сен эмне уктап калдыңбы, Толгонай? Унчукпай эле келе жатасың,-деди. -Мен да бүгүн аябай чарчадым. Азыр үйгө жетебиз. Же жаңы көчөгө кайрыла кетелиби?", "Кайрыла кетели",-дедим мен. Жаңы көчө дегенибиз, айылга кире бериш жол боюнда эле

го. Көчө деле жок болчу анда, там салуучу жаштарга деп, ошол жылы көктөмдө жаңыдан эле жер берилген. Касым менен Алиман да жаңы көчөнүн баш жагынан чарбак алышпады беле. Кирпичтерин жазап-жайлап үчөөлөп куюп камдап, аларды кургатып жаткан болучу, жер пайы орнотор жайында казып коюшкан, өткөн аптада эки күн сайдан таш терип, тамдын ордуна ташып келишкен эле. Биз ошону көрмөккө кайрылып калдык, анткени-мындан нары орок маалында оңой менен күндүзү кол бошобойт эмеспи. Үйүлүп жаткан чоң дөбө таштарды көрүп, Субанкул балдардын иштегендерине раазы болду: "Кош де, апасы, таш мол жетет экен, сарайлык таш артып да калар,-деди ал. Жыйын-теримди бүтүргөндөн кийин, жабыла дубалын тургузуп, үстүн жаап коёбуз да, калганын келерки жазда бүтүрөрбүз. Туура эмеспи, Токон?", "Туура, үстүн жапсак калганы бүтөр, аманчылык болсо. Биздин Жайнак эле шашып, өпкөсү көөп алыптыр. Бул көчө комсомол көчөсү деп аталсын деген токтом чыгардык деп жүрөт. Анда Алиман жеңеси аны шылдыңдап күлөт: "Ой, кичине бала туула элек балага ат койгонсубай, жайдак эле жерге көчөнүн атын издеп убара болгончо, элден мурун аял алсаңчы да, там жай салып, көчө тургузсаңчы, көчөнүн аты эптеп табылар эле го. Антсе берки да болбойт, жок, сен туура түшүнбөй жатасын деп талаша кетет." Субанкул менин бул сөзүмө күлүп койду: "Ал ургандын ошондой шашмасы бар, деген менен көчөнүн атын туура таап айткан экен. Муна бул башталдан тамдардын баары эле жаштардыкы да, баары тең кийинки муун. Элдин канат бутагын өскөндүгү ушул: Айылыбызга батпай жаңы кыштак куруп жатабыз. Ал эми көчө салынып бүтсүнчү, көрөрсүңөр менин уулумдуку эле туура чыгат...". Биз ушинтип турган түн, көрсө, дүйнөнүн эң каргашалуу түнү экен...

-Башыңды өйдө көтөр, Толгонай, кайрат кыл.

-Жарайт. Андан башка чарам барбы. Эсиңдеби, айланайын туулган жер, ошол күнкү?

-Мен эчтекени унутпаймын, Толгонай. Жарык дүйнө орногондон бери, кылымдар тагы баары менде. Китепке сыйбаган, адамдын эсинен чыгып жоголгон тарыхтын баары менде. Сенин да баштан өткөргөн тагдырың- жүрөгүмдө. Сүйлөй бер, сүйлө, Толгонай, сүйлө пендем, бүгүн кулак сенде!

-Ох, эмнени айтайын. Ошонун эртесинде күн чыга электе орок ороп, жумушка кириштик. Ал күнү биз чоң сайдын үстүндөгү жар бойлогон аңызга түштүк. Жаңы эле орок шилтеп кызып келе жатат элек, суунун аркы маңдайында чаап келе жаткан атчан көрүндү. Тим эле артынан куугун түшкөндөй, камышты, бадалды аралай ат жалына жата калган неме, суунун жээгиндеги таштакка жете келди да, аттын оозун тартпай түз урду. Бул ким болуп кетти, төмөндөгү көпүрөгө салбай, мынча эмне шашылды,деп карап калдык. Атчан-орус жигит экен. Жээрде айгырды камчылап, ал сууга сала бергенде, баарыбыз тең дал болуп туруп калдык: дайра киргенде бул жерден эч ким даап өтчү эмес, ат түгүл төөнү агызып кете турган ташкын жүрүп жатса, өлалбай жүргөн неме го? "Ай, жолдош, токто, кайт артыңа!!" -дегиче болбой, кетенчиктеген айгырды тик тургуза камчы шыбап, жанагы атчан сууга урду. Ал бир нерселерди кыйкырып, бизге кол булгалады, бирок дайранын шарынан эчтеке угулган жок. Күлдүрөп, көбүктөнө өркөчтөнгөн суу көз ачып-жумганча, атчанды алып жөнөдү. Кулагын жапырган айгырдын башы толкундар арасынан бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй, ат жалын эки колдоп карманган кишинин шапкесин башынан жулуп кетип, өжөрлөнгөн дайра адамды агызып бара жатканы менен, агымдын өз күчүн пайдаланып, атчан кыйгачтай жүрүп отуруп, акырындап жээкке жакындай берди. Ал тээ төмөн тегирмендин тушунан өтө берип, суудан чыкканда, баарыбыз тең жеңилдене дем алдык. Кээ бирлер- азамат, жигит экен дешсе, кай бирлери-бул соо эмес, мас болуп кутуруп жүргөн неме дешти.

Тегирмендин жанында эгин чаап жүргөн Касымдын комбайны жым болуп токтоп калганда, мен ага анча деле назар салган жокмун: дагы бир жери

бузулган чыгар, иш үстүндө ар кандай боло берет эмеспи. Өйдө карабай орок тарта бердим, аңгыча жанымда жүргөн Алиман: "Эне!"-деп ачуу чыңырды. Мындай карасам, орогун колунан түшүрүп, келиним кан-сөлү жок купкуу болуп турган экен. Жылан чаккан экен деп,"Кокуй апамдын баласы, эмне болду?"-деп жанына жетип бардым. Алиман унчуккан жок. Анын алайган көздөрү тиктеген тарапты карай бергенимде, тула боюм дүр эте түштү. Комбайндын жанында алда кандай кыйкырыктар, туш-туш жактан буудайды аралап жүгүрүп келе жаткан эл, атчан, кээ бирлери арабада тик туруп, камчыны үйүрө салып-уруп келе жатышат. "Кокуй, энеке!-деп кыйкырган Алиман комбайнды көздөй жулунуп жүгүрдү. "Ой, булар соо эмеско! Комбайндын бычагына илинип, майып болгон го!"-деген сөздөр, кулагыма шак дей түштү. "Бол кеттик!"-дегенде, орокчулар жабыла чуркашты. "Кудай сакта! Кудай сакта!"-деп, алардын артынан жүгүрүп келе жатып, арыктан секире бергенимде, бет алдымдан кетип, кайра тура калып, кайра жүгүрдүм. Ой, ошондогу жандалбасым ай! Буудайдын арасына өрт кеткенсип, үстүмдөгү көйнөгүм, бүткөн боюм, чачымдын түбүнө чейин жалбырттап, өрттөнүп келе жатам. Асмандагы сокур күн, чел баскандай апапак, бирде беш, бирде он күн болуп көзгө чагылышып, башым айланкөчөк. Жетпей жыгылат экемин, токтогула деп кыйкырайын десем, дабышым чыкпайт.

Ушинтип комбайнга жүгүрүп жеткенимде, додолонгон кишилер чуулдашып, кийим-кечеси туташ суу, энтиккен жээрде айгырды жылоодон кармап турган бирөөнү курчап турушкан экен. "Мындай болгула, коё бергиле мени!"-деп, топту бузуп киргенимде, комбайндын жанында турган Касым менен Алиманды көрүп, калтыраган колдорумду сундура, балама жүткүндүм. Касым мени көздөй утурлап, боюмду тосуп калды да: "Апа, согуш чыкты!"-деди. "Согуш? Согуш дейсиңби?"-бул сөздү мен эч убакта укпагандай, анын маанисине түшүнбөгөндөй, дагы да кайталап сурадым. "Ооба, апа, согуш башталды"-деди Касым. "Эмне үчүн согуш? Кантип согуш?"-бул суук кабардын артында эмнелер жатканды дале аң-сезимиме жете бербегендей, "согуш, согуш дейсиңби?"-деп шыбырап жатып, жанатан берки жүрөгүмө камалган коркунучка демим кыстыгып, ыйлап жибердим. Мени көрүп башка аялдар да чуулдап коё беришти.

"Эй, катындар, токтоткула азыр! Баскыла үнүңөрдү!"-деп кимдир бирөө кыйкырып калды. Ошенткенде, андан акыл күткөнсүп, баарыбыз унчукпай калдык. Талаа ичи тымтырс боло түштү. Ошол үп этпеген, тынчтыкта алда ким үшкүрүп койду: "согушка кетет экенбизда!" Анын сөзүнө эч ким жооп кайтарбады. Жымжырттык ого бетер демин катып сайда күркүрөгөн дайранын шары кулакка дайын угулду. Чогулуп турган элди айландыра карап Касым өзүнчө ой бөлүшкөндөй кобурап койду: "Эми эртерек эгин-тегинди жыйнап алыш керек, болбосо кар астында калат". Анан бир аз унчукпай туруп, бир убакта жардамчысына катуу буюрду: "Эмне карап турасың, жүргүз моторду! Силерчи, силер эмне карап турасыңар, орокчулар! Жетишпей калсак, азабын өзүңөр эле тартасыңар. Тургула, уруш туруш жок!"

Эл козголо түштү. Баятан бери башын салаңдатып турган чабарман ошондо гана өйдө карады. Жапжаш орус жигит экен, сууланган чачы маңдайына чакчелекей жармашып, көгүлтүр көздөрү, кудай билет өмүрүндө биринчи жолу ошончолук санаа чеккен чыгар. Адамдын изи түшө элек тун жүзүндө чукул келген эсейгендик дароо эле билинет экен. Ал катуу күрсүнүп алды да, жанында жайдак атын минип турган жигитке кыргызча сүйлөп кайрылды. "Жолдош, сен азыр айылга чаап барып, башкарма, сельсовет, бригаддарды таап, токтолбостон райкомго жөнөшсүн дегин, жарайбы? Мен дагы эки колхозго барышым керек". Чабарман жээрде айгырга минип, мындай бастырарда, жанагы биздин айылдык жигит: "ой, дос токтой тур!-деп бери чакырды.-Шапкең агып кетиптир. Ме, менин калпагымды кийип ал: күн өтүп кетпесин",-деди.

Жана дайраны жалдап өткөн жаныбар жээрде айгыр,эликтей суналып, жолго түшкөндө, артынан коюу чаң бурулдап, чабармандын карааны бат эле көрүнбөй

калды. Аны узата карап турган эл, тегиз ар кандай ойго кеткенби, комбайн менен трактордун моторлору бирдей от алып бирдей дүрүлдөй түшкөндө, кишилер чочуп кетип, бирин-бири жалт караштты.

Ушул минуттан тартып, жаңы турмуш, согуш турмушу башталбадыбы...

-Ооба, Толгонай, ошол чабармандын дүбүртү али да сууй электей кулагыма угулуп, аттын туяктары тийген издер берч болуп денемде сакталып калды.

-Э-э, жарыктык жер, айта берсе экөөбүздүкү түгөнөбү. Билесиң го, күн кандай үп тартып, ысып келди ошондо: жандуу-жансыздын баарын куйкалап жибербедиби. Эгин да ошол жылы тирелип калган экен, деги бир уч-кыйыры жок, төрт-беш күндүн арасында тегиз бышып чыкпадыбы. Эмне деген байлык эле. Шашкан иш курусун, орулган буудайды боолап алууга чамабыз келбей, ошол бойдон арабаларга самсалата жүктөп, канчасы ысырап болду. Ал го мейли, ичим ачыганда элге ачыды. Күнүгө четинен аскерге чакырылганы кетип жатты, калгандары кара жанды карч уруп, түшкү ысык дебей, демиккен түнкү үп дебей, талаада, кырманда, суй жыгылганча иштеп жатышты. Ошондо Касым, алда байкуш балам ай, бүтпөгөндүн баарысын бүтүрө тургансып, күнү-түнү комбайндын үстүнөн түшпөй, эгин чапканы чапкан. Ал өзү гана эмес, анын комбайны да жандуу немедей каардана күркүрөп, кайнаган чаңдын ичинде бир аңыздан экинчи аңызга жапыра кирип, буудайды шалап оруп жатты. Касымым болсо, комбайндын үстүндө учууга чамынган бүркүттөй, бет алдында көз айырбай тигилип, дагы канчасы калды, канчасын оруп жетишсем дегендей, турганы-турган. Ошол күндөрү ал капкара болуп күйүп кетти. Көрсөң эсиң чыгат: эриндери как жарылып, жаактары шимирилип, сакал-муруту жыш басып кеткен. "ушинтип жүрүп эмне болор экенсиң балам, ысык өтүп, комбайндан кулап түшөр бекенсиң?"-деп ичимден сызам, бирок айтууга оозум барбайт. Дүйнө эмне болуп бара жатканын көрүп турбаймынбы.

Арадан көп өтпөй Касымга да кезек келди. Ал күнү түшкө жакын комбайнга жүгүрүп кеткен Алиман, бир убакытта ылдый карап, томсоруп келди. "Повестка келиптир"-деди ал араң сүйлөп. "Качан?" "Жана сельсоветтен жеткирип беришиптир". Уулумдун акыры бир күнү көп катары аскерге кетерин билип жүргөм, ошентсе да, бул кабарды укканымда муундарым бошой түштү, эмне үчүндүр орок тартакан эки колдорум сыздап кетти. Орокту колумдан түшүрүп, жерге отурдум. "Андай экен, ал анда эмне кылып жүрөт, камданбайбы?"-дедим мен дирилдеген эриндериме ээ боло албай. "Кечке барам деди го. Мени үйгө барып даярдангын деди. Мен кете берейин, эне. Атама айтып коюңуз. Берки кичине бала кайда жүрдү экен...", "Айтылар. Сен бара гой, Алиман. Камыр көптүрүп тур. Мен да азыр барам". Алиман кеткенден кийин да, көпкө чейин ордумдан туралбай, шалдырап отурдум. Башымдан шыпырылып түшкөн жоолугумду көтөрүп алууга алым келбеди. Жерди тиктеп отурсам, кумурскалар жол салып, нары-бери жүгүрүшүп, дан ташып, саман сүйрөп, аракеттенип жүрүшкөн экен. Эмне үчүн антип ойлогонумду билбейм, кумурскалардын ушинтип эчтекеден бейкапар эмгектенип жүргөндөрүнө да, адам болуп туруп, көз арттым. Капырай, ушундай да ой келет экен го.

Аңгыча арабасын айдап Жайнак жетип келди. Ал ошондо станцияга эгин ташып каттап жүргөн. Агасынын аскерге кетерин билип келген окшойт. Арабадан секирип түшүп: "Жүрөгой апа, үйгө баралы"-деп, мени колтуктап арабага түшүрдү. Ушул аз эле убакыттын ичинде кичүү балам таанылгыс өзгөрүлгөндөй болду. Баягы шайырсынган бала кыялы жок. Кадимки көптү көргөн немедей токтоо боуп калыптыр. Жайнактын түрүн көрүп, аны кандайдыр өгүнкү чабарман орус жигитке окшотуп кеттим. Ооба, мунун да көзүндө ошондой ой тарткан эсейгендик сезилип жатты. Көптүн башына күн түшсө, адамдын баары эле бирдей турбайбы дедим мен ичимден. Аны ойлонуп келе жатып, берки Майсалбегимден кабар келбей калганын эстеп, дагы да жүрөгүм сыгыла түштү: "Ал эмне болду анда? Аскерге алып кеттиби? Же кандай? Куш тилиндей кагазга дарегин билдирип койсо болбойбу, чунак бала. Руксат

берсе, үйгө эле келбейби, эми эмненин окуусу. Ата-энени эстебейт окшойт го. Сыртта жүрүп ташбоор болуп калганбы?"-деп ар кайсынысынын санаасын бир тарып арабада келе жаттым. "Ээ, Жайнак, дедим мен-Сен станцияга каттап жүрөсүң го, деги кандай уруштун токтолор түрү барбы?" "Жок, апа,-деди ал ошондо.-Азырынча иш начар. Немистер майыштырып келе жатат. Биздикилер эми ошолорду токтотуп, мизин бир кайрып алса, кубаттана түшөр элек. Сен, апа, аркы-теркини ойлой бербечи, көп меннен көрөрбүз..." аа, садагаң болоюн, ал мени жооткондогусу. Көзүмдү жумуп, кулагымды бассам да, кантип эле ойлобой коймокмун.

Үйгө келсем, Алиманым бир жактан шолоктоп, камырын чала жууруган бойдон, отуруптур. "Сен эмне элден башкача бекенсиң, элдин баары эле аскерге жөнөп жатпайбы. Мынча эмне бошодуң, шоруң кайнагыр!"-деп катуу айтайын дедим да, кайра, койчу, жаш немени иренжитпейинчи ичи сууп калбасын деп тим койдум. Же ошондо эле катуу айтсам болмок беле? Касым кеч бешимден өтүп, күн батканда үйгө келди. Ал короого кирип келери менен, Алиман жагып жаткан отун таштап, жүгүрүп барып мойнуна асылды да: "Сенден ажырабаймын! Сенден ажырабай өлөмүн!"-деп буркурап ыйлады. Касым комбайндан түшкөн бойдон чаң, кир болуп жетип келген экен. "Кирмин, Алиман. Коё турчу азырак, самыныңды алып кел, чоң сууга барып жуунайын"-деди эле, Алиман мени жалт-жалт караганынан ийменгенин сезе коюп, суу алып кел деп колуна чака кармата койдум. Алар ошондо ай чыккандан кийин кеч кайтышты. Үйдөгү жумуштарды Жайнак экөөбүз бүтүрдүк. Түн ортосуна жакын Субанкул да келип жетти. Кайда жүрөт десем, көрсө күндүз эле тоого чаап кетип, өзүбүздүн сары жоргону жылкынан кармап келиптир. Окшогон жорго эле. Айылдагы кыз-келиндердин: "Астындагы сар жорго, салдырасың жол-жолго"-дегендери ошол эмеспи. Уулу аскерге жөнөп жатканда бир күн болсо да жоргосун минип калсын десе керек атасы.

Эртеси багымдатта айылдан аттанып, военкоматка жөнөп калдык. Ошондо ири алды менен калың аскер алынбадыбы. Туш-туш жактан кошулуп, кара жолдо чубаган араба, элди көрсөң, сан жетпейт. Алды Чоң Капчыгайга кире берип, аягы алда кайда. Ал эми райондо жыйналган эл, көчөгө батпайт. Атчан, арабачан, катын бала-бакыра. Ар кимиси өз жакынын тегеректеп, жанынан карыш кетпейт. Бирок, көп деген оңой эмес да, "көп чогулса көл болот" деген ырас экен. Ошол тополондуу жыйында да, майданга жөнөп жатып, кайраты мыкты эр азаматтар бек сүйлөп, бек басып, ал түгүл, ырдап, бийлеп, кыяк тартып көпчүлүктүн көңүлүн улап жатышты. Орусча,к ыргызча ыр аралашып, бир ооздон чыккан "Катюша" дегендери баарыбызга таанымал болду. "Катюша"-кыздын аты экен да, ошол кездеги жаштардын сүйгөнү экен да...

Военкоматтын короосуна батпай аскерге чакырылгандарды чоң көчөнүн ортосуна катар-катар тизип, ар бирин аттарынан чакыра баштаганда, чогулган калк тегиз тынчтанып, сестейе түштү.

Мындай карасам, согушка кетип бара жаткандар тандалгандай не бир солкулдаган, чырактай жигиттер экен. Улам аты чыкканы менмин деп, биз жакты жалт-жалт карашат. "Субанкулов Касым"-дегенде ичим ысый түшүп, тамагым буулду. "Менмин"-деди Касым. Алиман-ошол учурда колумду сыга кармап: "Энеке"-деп шыбырап жиберди. Анықын деле билип турам, билген менен чарам кайсы: көптүн кереги кыстаганда элден сырткары ким турат. Алда, Алиманым ай, ошого көзү жетип эле турса да, сүйгөнүнө мындай жакын, мындай ысык ынакты көрө албадым. Алимандын коштошконун азыр эстесем, азыр жанымды садага чапкым келет. Ал күнү биз айылга кайтып келдик, анткени, аскерлерди бир күн өтүп жөнөтөт экен дешти. Колхозубуз чоң жолго жакын эмеспи-мында зарыкпай үйгө бара тургула, кетип бара жатып тие кетем деп, Касым болбой койду. Алимандын мине жүргөнүнө Субанкулдун атын таштап, биз арабага түшүп кеттик. Жайнак да райондо калган болчу- ал арабасы менен аскерлерди ташып кетиш үчүн дайындалган.

Түндөп аңгыраган үйгө келип, жатпай ыйлап отурсам, Субанкул чай куюп жатып, мени теске салды. Ошондогу айтканын түк унутпаймын: "Экөөбүз ким элек, Толгонай. Мына ушул эл, ушул журт менен киши болдук. Жакшылыгын көрдүк, эми жамандыгына туш келгенде, ар кимибиз өз башыбыздын убайын тартып, бөксөрө берсек, биздин эмнебиз адам? Эртең бек болгун. Алиман экөөбүз көргөндүн бирин да көргөн жок, ал ыйласа-жөнү башка. Сени-эне дейт. Билип койгун, согуш ушинтип күчөй берсе, мен да кетем. Майсалбектин жашы да келип турат, керек экен-бирибиз калбайбыз. Ушуга, Толгонай, эмитен көнө бергин...".

Кийинки күнү түш оой аскерлерди станцияга жөнөтүп калган экен. Касым менен Алиман жол арбытып, озунуп келишти. Үйүңө тийе кетип коштошуп чыккын деп, Касымга уруксат берилиптир. Алимандын эки көзү көнөктөй, жол катары эле ыйлап келсе керек. Касым сыр алдырбаганы менен ал деле кейиштүү үшкүрөт. Алимандын көз жашы, анын жалдырап эле турган туру Касымга катуу тийип ошенттиби, же чын эле ошондой кеп айтылдыбы, айтор, аттан түшөр замат Касым: "Силер станцияга узатабыз деп убара болбогула, ата, балким мен кайтып да калармын-тракторчу, комбайнчыларды бошото турган болуп жатат. Приказ келип жетсе, станциядан үйүңөргө кайтарабыз дешти"-деди. Эми ойлосом, Алиманды аяп, бизди аяп, жөн эле айткан сөзү экен. Станциябыз да күнчүлүк алыс эмеспи, кайра келерде биз үчүн ал-бүтпөгөн жол болорун да эске алды окшойт. Адегенде мен ушул сөзгө ишенип да калдым, үмүт кургур адам менен тең жашайт турбайбы. Бирок, мындай чыкканда, Касым муну атайылап айтканын билдим. Баарыбыз тең эле билдик окшойт.

Артта келе жаткан жүргүнчүлөрдүн алдын ала, айылдан чыгып, чоң жолду көздөй Касымды узатып бара жатканыбызда, талаада иштегендер бүт эле коштошкону жүгүрүп келишти. Араба айдаган, орок оргон, кырман бастыргандар калган жок. Касымдын комбайны да ушу арада эгин чаап жүргөн экен. Комбайнды токтотуп, аны менен бирге иштегендер да келип жетишти.

-Туура айтасың, Толгонай. Адамдын комбайн менен коштошконун, мен көрбөгөндүн баарын көргөн жер, ошондо биринчи жолу көрдүм.

-Ооба, кутмандуу талаам, уста майданга кетерде балкасы менен коштошот дейт. Касымда өз кесибинин устасы эмес беле. Айылдаштары менен коштошуп жатып, комбайн жанаша жерге келип токтогондо, Касым чоң жолду көздөй бир карап алды. Кызыл желекти көтөрүп, арабачан, аттуу келе жаткандардын алды бурулуштан жаңы эле көрүнө берген. "Ата, кармай турчу"-деп, Субанкулга аттын тизгинин бере салып, Касым комбайнга басып барды да, аны айландыра карап туруп, бир убакытта үстүнө жүгүрүп чыкты. "Айда, Эшенкул! Айдагын баягыдай!"-деп, трактористке кыйкырды. Угулар-угулбас иштеп жаткан моторлор, бардык кубатынча күркүрөй берип, шакылдап кыймыл алган комбайн, артынан саман, топон бурганактатып, буудайды жапыра аймап, эгин үстүнө толкун айдады. Ошол учурда менин көзүмө ошондой көрүндүбү, ал анчейин гана комбайн эмес, канатын жайып, жер бети менен сызган алп куш өңдүү туюлду. Штурвалды бекем кармаган Касым, бетине соккон ысык шамалга жаргап, көкүрөгүн керип күлүп жатты. Тракторист экөө алда эмнелерди кыйкырып, үн алышып, улам ылдамдата, аңыздын башынан кайра ала салдырып келе жатканда, карап турган эл моокусу кангандай, баш ийкеп карап турушту. Алиман да ошондо азыр ажырашарын унуткандай, кубанып турган экен. Баарынан да алиги Айша кошунабыздын баласы, анда он үч-он төрттөгү Бекташ, ошол жылы комбайнда саман тартчу, кагылып кетейиним, комбайндын үстүндө туруп Касым менен кучакташып коштошсо болобу. Касым аны колуна көтөрүп, бети-башын өпкүлөп, эми сен үйрөнгүн дегенчелик, штурвалды баланын колуна карматып, ордуна калган жардамчысы менен коштошту да, комбайндан түшө келди. Сай-сөгүм сыздап, Субакулдун түндөгү айтканынан араң эле тиштенип турдум. Жолду карасам, аскерге жөнөөчүлөр айылдын тушунан өтө берип, кылкылдап жетип келген экен.

Ушинтип, Касымды жөнөтүп турган эл, баарыбыз коштоштук. Ай, Алиманым ай, аян көрдүң белең, улуу-кичүүдөн да тартынбай, эмне үчүн ушунча боздоп асылдың? "Кош эми, Алиман, мен кайра келем, көрөсүң го эртең эле бошонуп келем, ыйлабачы мынча, мен келем, күткүн мени!"-деп Касым аттанайын деп улам үзөңгүнү кармаганда, Алиман кайра эле барып, мойнуна асылып, кетирбей жаш балача колунан сүйрөп, коё турчу деп ыйлай берди. "Эмесе балам, тигиндей жол боюна жеткирип кел,-деди Субанкул келинине.-Биз ушунда калалы. Жолдоштору узап кетпесин. Касым, бери карачы!" алар бир аз бирин-бири унчукпай тигилип карап турушту да, "Түшүндүңбү?"-деди Субанкул. "Түшүндүм, ата!"-деди Касым. "Эммесе жөнө!". Субанкул атына минип, кырманды көздөй чаап кетти. Мени менен коштошкондо, Касым: "Майсалбектен кат келсе, адресин салып жибергиле"-деп айтты. Атын жетелей, Касым менен Алиман кол кармашып, чоң жолго жете барганча карап турдум. Адегенде Алиман үзөңгүнү кармана жүгүрүп, анан ат үстүнөн аялынын маңдайын акыркы жолу өөп, Касым сары жоргонун башын коё бергенде, төгүлгөн жаандай болгон жаныбардын чаңы ыраактап кеткенче, Алиман кол булгалап эле жүгүрө берди.

Эртеси кечке жайдакталган сары жоргону арабасынын артына коштоп, Жайнак станциядан алып келди.

-Эмне унчукпай калдың, Толгонай?

-Ошол жылы дагы эмне болгондорду эстеп жатам. Айтор, кимди ким билсин, заман дароо эле кыйындап, элдин үрөйү уча түшпөдүбү. Алда кайда кыргын жүрүп, кан төгүлүп жатканда, биздин кармашканыбыз-иш болду. Касымдын айтканы туура келди: канчалык жапатырмак кирипесек да, согуштун кесепетинен эгин-тегиндин аягы, картөшкө кардын астында калды. Айылда күч берип иштеген эркектер оп тарткандай, улам суюлуп, аскерге кетип жатпадыбы. Калганыбыз эртеден-кечке колхоздо, согуш кантти экен деп кулак түрөбүз, анда кабарлар чеке жылытарлык эмес эле, жол караганыбыз-почточу болуп калды.

Касым жөнөп кеткенден кийин, көп кечикпей, Майсалбектен кат келген. Биринчи катында ал-окуудагы өз катар курбуларым менен аскерге чакыртылдым, азырынча шаардын өзүндө элебиз, силер менен жүз көрүшүп коштошо албай калганыма кейибегиле, мындай болорун ким билиптир, жеңиштүү келсек-тилек ошондо дептир. Экинчи катында-Новосибирь деген шаардамын, командирлик окууга жиберилдим деп, сүрөтүн да салып жибериптир. Сүрөтүндөн айланайыным, аскер форум кийип түшкөн экен, тимеле жарашыктуу.ю чачын артына кайрып, маңдайы кере карыш, кабагы саал бүркөөрөк тартып тиктеп турат. Түшүмө да эми ушундай кирет, сүрөтүндөгүдөй. Алиман Майсалбекти бир эле жолу көргөн эле да, жазында, Касым үйлөнгөндө, эки күнгө суранып келип кеткен болчу. Кайнисинин сүрөтүн карап, Алиман: "Биздин мугалим бала окшогон сулуу жигит турбайбы, эне. Карачы, баягыда көшөгөнүн артынан анча жакшы байкабай калыптырмын, тиктей бергенден уялгам. Эми аман-эсен кайтып келип, өзүндөй билимдүү, өзүндөй сулуу кыз алса, жарашып калар эле ээ, эне!" дээр эле.

Кыш киргенче ушинтип балдардан кат үзүлбөй санаам анча-мынча тынчып турган. Анткиче болбой, фронт тарпаты бет алып, жөнөп калдык деп, Касымдан кабар келди. Эми кандай болор экен деп, бассам-турсам да көңүлүмдө ушул. Бул арада Субанкулду да кайта-кайта военкоматка чакырып, коммисиялап калды. Бригадирлик милдети бир жагында, тыным көрбөйт. Бул кандай болуп кетти, демек, Субанкулду да алып кетет турбайбы, анда канттик деп жүрсөм, бир күнү чын эле аскерге алынууга повестка келиптир. Аны укканда, санаам сай таппай, кырманда эгиндин калганын тазалап жатканбыз, айрынын сабын карманып ойлонуп турат элем, Субанкул чаап келип, аттан түштү да жүр үйгө, камданалы деди.

Учкаша жүрөйүн десем, жок, атты сен мингин, мен жанында басып сүйлөшөйүн деди. Андай учурда адам сөз да таппай калат окшойт, айтылчу сөздүн баары ичте болуп, унчукпай келе жаттык. Булангыр булуттар асманды түнөртүп, Сары-Жайыктын түзүнөн соккон муздак шамал кар учуруп, бороондотчудай, тына калып, демигип турду. Айланамды карасам, жан боордош дыйкан талаам, сен дагы жайдак калып, караан да жок, үн да жок, томсоруп жаткан экенсиң.

-Ооба, Толгонай. Кыш камап, денемди тоң алып келе жаткан. Суукка карайып, менин да жалгызсыраган капалуу күнүм эле.

-Субанкул кайта-кайта чакмак чагып, тамеки түтөтүп келе жатты. Бур убакытта шамалдан калкалана берип, атка ыктады да, тамеки күйгүзүп жатып, менин колумду кармалап: “Үшүдүңбү?”-деди. Ал ошондо бир нерсе айткысы келди, балким, балдарыбыз тигинтип согушта, мына эми мен да кетип жатам, кандай болот, кандай коёт, көрүшөбүзбү,жокпу, ушунча жыл ысык-суугубузга күйүшүп бирге жашадык-ыраазы бол, тагдыр ушул экен, кантебиз, аманчылыкты тилейли дегиси келдиби, ким билет. Айтор, башын көтөрүп, мени аяп да, сүйүп да, эрдин тиштене карап алды. Мурутуна жаңыдан ак кирип келе жаткан экен, ошондо байкадым. О, касиеттүү талаам, менин башыма түшкөн жакшылык, жамандыгымдын баарын көрдүң го...

-Ооба, Толгонай, сенин бүт өмүрүң ушунда өттү.

-Субанкул экөөбүздүн ушул талаада кошулуп, жыйырма эки жыл ушул жерде таман акы, маңдай терибиз менен агарып-көгөрүп, бирге өмүр сүргөнүбүз ошондо заматта көз алдыма келе калды. Түбөлүк шериктешимден минтип айрылып каларымды ойлодум беле. Кечээ эле орок түшкөн биринчи түнү так ушул жол менен учкашып бара жатканыбызды эстеп, айылдын кире беришинде жаштардын жаңы көчөсү башталган бойдон ташталып калганын көрүп, Касым менен Алимандын чарбагында үйүлүп жаткан кирпич менен ташты көрүп, ат жалына жыгылып, өксүп-өксүп ыйлап жибердим. Субанкулдун кайраты бек эле го. Менин эмне ойлоп келе жатканымды билип эле жатты. “Ыйласаң азыр ыйлап ал, Токон, бирок, мындан ары элдин көзүнчө бошой турган болбогун”-деди, ал.-Сен, Токон, Алиман менен Жайнакка гана баш болбой, менин ордума бригадир болуп каласың, бул ишке сенден башка ылайыктуу эч ким калган жок айылда. “Ушундай саатта болбогон сөзүңдү койчу, Субанкул, кереги жок, бригадирлигиңди эмне кылам, мен кайсынын бригадири!”-деп ыйлай бердим. Антсем, кечинде чындап эле колхоздун мекемесине чакырып калышты. Фронттон колу жарадар болуп келген жаңы башкармабыз Үсөнбай, Субанкул дагы эки-үч аксакал кишилерибиз отурушуптур. “Толгонай жеңе кантсеңиз да белиңизди бек бууп, көпчүлүктүн милдетин мойнуңузга аласыз. Аял болсоңуз да, жер суунун шартын, элдин шартын сизден жакшы билген эч ким жок. Мына, минтип мыкты бригадирибизди, ачуу чайнап, согушка жөнөтүп турганыбызда, анын ишенген кишисине, сизге, биз да ишенебиз. Замандын түрүн го өзүңүз көрүп турасыз. Эртеңден тартып ишке киришиңиз, Толгонай жеңе”-деп Үсөнбай түз эле айтты. Берки аксакалдар да аркы-берки сүйлөшүп, койчу кептин кыскасы-бригадир болууга көндүм. Көнбөгөндө кайда барат элем. Ошенткеним да бир чети дурус болуптур-Субанкулумдун эң акыркы өтүнүчү ушул эмеспи: кетер кеткенче көптүн камын тарткан бечарам ай, түнү менен кош айдоого эмитен камдана бер, ат көлүктү тандап, жем-чөпкө байла, соко-шайманыңды түгөлдөп, ремонттоткун. Баланчанын үй-бүлөсү жаш аялмет, беркилер кары-картаң, көз сала жүр, тигин андай кыл, муну мындай кыл деп сүйлөп отурду. Таң атканча тынбай сыртта шамал уюлгуп, кар жаады.

Субанкулду да чоң жолдон узаттык. Өзү курдуу бир катар кишилер менен арабага түшүп, борошого аралаша кетти да калды. Ошондогу сууктун курчун ай, беттен алып, каарып турбадыбы.

-Ал күнү сен узатып кайра келе жатканда, кайта-кайта артыны кылчактап катуу ыйладың, Толгонай.

-Ооба, Жер-Энем. Ошол күндөн тартып, башкармабыз Үсөнбай айткандай, белди бек бууп, атка миндим, бригадирлик жумушума кириштим. Эмки бригадирлердин да кызматы оңой эмес, ал кезде болсо тим эле бир тирүүлөй азап экен. Ишке жарамдуу эркектерден эч ким жок, тегиз кеткен, калгандары келин-кесек, жаш-балдар, карыган кишилер. Тапкан тергенибизди фронтко берип, арабалардын дөңгөлөгү жок, камыт-шлиялар жарамдар чыккан, устаканага деген көмүрдү сайдагы чычырканактарды өрттөп, көрүктү эптеп жалмалатып турдук. Элдин турмушу да начарлагандан начарлап бара жатты. Ошентсе да колхоздун ишин токтотпой, кыймылдатып туруунун аракети болуп жатты. Азыр ойлосом, бирөөгө жакшы айтып, бирөөгө жаман айтып, колхоз деп жүрүп ар кандайлар баштан өткөн экен, бирок, эл үчүн, анын азып тозсо да ар качан эл болуп тура бергендиги үчүн садага кетиш керек. Ошондогу аялдар бул кезде кемпир, жаш балдар беш алтынын атасы, баякы күндөрдү алар унутуп да калышкан чыгар, бирок, мен аларды көргөн сайын, көз алдыма өлбөс-өчпөстөй алардын ошондогусу элестелет, ач-жылаңач жүрүп, колхоздо иштегендери, куткөн-самагандары баардыгы ташка тамга баскандай көкүрөгүмдө. Мен өзүм деле кандай абалда элем, антсе да, жыгылып-тыгылып бригадир болуп жүргөнүмө эч убакытта өкүнбөймүн. Тан азандан колхоздун сарайына жетип барып, ар кайсынысын жумушка чегип, ушуну менен кечке чейин аттан түшпөй, эл жаткыча контордо күндөлүк жыйналышта отуруп, копчулуктүн иши менен алаксып жүргөн экенмин. Мейли, кээ бирде жан карайганынан айрымдар тил айлбай мени сөккөн да күндөр болду, андайда Алиман менен Жайнак өз балдарым эмеспи, аларга тыным бербей жумушка күнү-түнү айдай берчүмүн. Анткениме да кейибейм, болбосо бизди не деген коркунучтуу ойлоп басынта бермек. Бир үйдөн үч киши катары менен согушка кетип отурса, адам ойлонбой коёбу.

-Ырас, Толгонай. Сен ошондо мени менен сүйлөшкөндөн качкансып, дайым өтө чаап, алда кайда шашылып алдастап жүрөр элең.

-Антпеске айлам бар беле, сырдашым Жер-Эне фронтко бет алдым деген бойдон, бир жарым ай чамасы Касымдан эч кандай кабар болбой турбады беле. Арабасы менен станцияга каттап, Жайнак тентимишим үйдө жок эсе, Алиман экөөбүздүкү эмне болсо да ичте. Касым жөнүндө сүйлөшүүдөн коркондой, көзүбүз чагыла түшкөндө, башка бир болор-болбос тиричиликти кеп кылып, жаш балача сооронууга шашабыз.

Кыш ортолоп аяздуу күндөрдүн бирינде устаканада аттарды такалатып жүрөт элем, сизге шашылыш телеграмма келиптир деп, башкарма алакандай кагазды ала чаап келди. “Кой, кокуй ал эмнең?”-деп жибериптирмин. “Ой, Токон жеңе ай, коркопонуз, жамандыктын түрү курсун. Бул телеграмма Майсалбектен экен, Новосибирден жибериптир, бери басыңыз!-деди Үсөнбай. -Азыр токтобой станцияга жөнөңүз, уулуңуз эки күндө биздин станциядан өтөт экен, жолугуп калайын деп тир. Чөп-жем салдыртып, арабаны даярдатып койдум, Толгонай жеңе, кечикпей жөнөңүз!”-деп эле айтып калганы. Сүйүнгөнүмдөн эмне кыладымды билбей алдастап, устаканадан нары жүгүрүп, бери жүгүрүп, анан түз эле үйдү көздөй жолго түштүм. Иштин жай-жуюн дагы да сураштырбай, бир билгеним: “Майсалбегим тоссун деп тир! Майсалтайым келсин деп тир! Сени тоспогондо кимди тосом, кагылып кетейин уулум. Тимеле учкан куштай жөө жүгүрүп отуруп барармын!”-деп эле өзүм менен өзүм сүйлөшүп, чакыроон аязда ала-шала тердеп келе жаттым. А, кургур эне десе, ошондо ой токотуп, Майсалбегим кай тарапты карай өтөт экен деп койбоптурмун. Нары-бери камына берип, Майсалбегим жолдоштору менен үйдүн окатынан даам татып кетсин деп, боорсок, жупка, эт бышырып, ошол эле күнү Алиман экөөбүз арабага түшүп жөнөп калдык. Адегенде Жайнак менен барсамбы деп ойлонуп турдум. Ошентсем, Жайнак өзү эле: “Кой, апа, Алиман барсын, мен үйдө калайын. Мага караганда Алимандын барышы зарыл”-деп койду. Абдан

туура кылган экен кичүү балам. Жаш болсо да, Жайнактын ошондой билгич жайы бар эле. Жеңесинин кандай думугуп капа чеккенин сезип жүргөн турбайбы. Алиманды чөпканада иштеп жүргөн жеринен өзү чуркап барып чакырып келбедиби. Көптөн бери келинимдин минтип кабагы ачылганын көргөн жок элем. Тимеле жаш баладай сүйүнүп, менден бешбетер жетине албай: "Бол, эне кечигип калбайлы!"-деп өпкөсү көөп алыптыр. Жолго чыкканда да ушул: арабаны тездете айдатып, кээде тизгин камчыны арабакеч баладан тартып алып, өзү шамдагайланып айдап келе жатты. Жол катары бир тегиз суук тартып, жабалактаган жумшак кар жаап турду. Ошол кар апапак болуп Алимандын жоолугуна, маңдай чачына, жакасына күрпөңдөлө жыйналып, анын жалтылдаган капкара көздөрүн, нурлана тамылжыган кызылдуу жүзүн ого бетер сулуу көрсөтүп, көрктөп келе жатты. Анан калса, барар-барганча оозу бир тынсачы келинимдин. Биринчи жолу тойго бара жаткан баладай, аны-муну эркелеп сүйлөп: Мугалим бала поюздан түшкөндө, сен унчукпай тур, эне. Мени таныр бекен?-деп, анан туруп, -"Жок, эне, мен артынан барып, мугалим баланын көзүн басып калайын, кантер экен, ой бул ким өзү деп, чочуп кетер бекен!"-деп күлүп жатты. Ай, Алиманым ай, ай келиним ай, сенчелик күйөөсүн сүйгөн аял болду бекен? Мени билбейт деп келе жаттыбы, өзү деле акыры сырын алдыртып койбодубу. Жанагыдай тамашалап келе жатып, бир убакытта мундана түшүп, өзүнчө кобурап койду: "Мугалим бала Касымга аябай окшош, ээ?"-деп унчукпай калды. Анан туруп көңүлү ачылды: "Айда аттарды, айда эртерээк!"-деп шашып жатты. Ушинтип отуруп, станцияга күн батарда жетип бардык. Станция турган капчыгайдын ичи, шамалдын уюткусу ошол жерде эмеспи, кар учуруп, ыркырып турган экен. Майсалбек азыр эле келип кала тургансып, арабадан түшөр замат, Алиман экөөбүз түз эле темир жолдун боюна жетип бардык да, наржак бержакты карап, эмне кыларыбызды билбей, жетимсиреп калдык. Эртеден берки желпинип дегдегенибиз сууй түштү. Тарам-тарам темир жолдун арасына жөө бурганак ойноп, кээде паравоз тоңуп калгансыган вагондлорду, калдырата козгоп коюп, зым карагайлар шамалга үндөшүп, ышкырып жатты. Бирде-экиде поезд тосуп көрбөгөн адам курусун. Качан келет, кай тараптан келет, сурамжалдап албай тура бериптирбиз. Анткиче болбой алыстан поездин үнү чыгып, шакылдаганы угула берди: "Апа, келе жатат!"-деди Алиман. Буту-колум титиреп, жүрөгүм колкомо тыгыла түштү. Поезд улам жакындап келе берди, шашканымдан: "Ме, куржунду сен кармачы!"-дедим. Бурганак сапырып паравоз өтө чыкты да, поезд токтоду. Вагондордун ичи жык толгон жүргүнчүлөр экен, катын-балдары да бар, көбү солдат. Кимдер экенин, кайда бара жатканын кудай билсин, Майсалбек көрүнбөйт. Поездди жандай жүгүрүп, эшиктен башпаккан кишилерден: "Субанкулов Майсалбек барбы? Айткылачы айланайындар, Субанкулов Майсалбек барбы?"-десек, кай бирлери билбейбиз дешсе, кай бирлери унчукпай, кай бирлери күлүп да коюшту. Ушинткичи болбой поезд ордунан козголуп, жүрүп кетти. Бар болгону биздин станцияга үч эле минут токтойт экен. Колубуздан алдырган немедей, турдук да калдык. Поезд илгерилей түшкөндө, аны узатып жүргөн чолок кара тончон, орто жашап калган темир жолчу орус киши, бизди көрүп, силер кимди тосуп жүрөсүңөр деп сурады. Жайыбызды ага түшүндүрүп, ага Майсалбектин жиберген кагазын көрсөттүк. Ошентсек, көз айнегин кийип, окуп чыкты да, сиздин уулуңуз аскер эшелону менен келе жатыптыр. Ал эми кайсы эшелон экени, кайсы убакта өтөрү белгисиз. Кечикпесе, бүгүн-эртеңден келип жетиш керек. А, балким, өтүп да кеткен чыгар, күнүнө нечен эшелондор өтөт, кээде токтобой да кетет, кайсынысы экенин ким билсин дегендей арсар айтты. Биздин бозоргон түрүбүздү көрүп, темир жолчу аяп кетти окшойт: "Эх, война, война! Бардыгын бүлдүрдү го",-деп башын чайкады да,-"силер эми суукта турбай, тигиндей кирип отургула, улам поезд келерде алдын ала чыгып тоскула"-деди.

Станциянын жалгыз тамында тактай нарларга кулап жаткан он чакты киши бар экен. Согуштун айынан ар кайсы жактан жеринен ооп, жол азабын тарткан жүргүнчүлөр бул жерге өз үйүндөгүдөй жайланышып, уктаганы уктап, сүйлөшкөндөрү сүйлөшүп, кай бирлери темир кружкалардан шорулдата чай ичип, гитар кыңгыратып, ичинен кыңылдап ырдагандар да бар. Алиман

экөөбүз да нарынын четинен орун алып отурдук. Шишеси сынык жалгыз чырак аран эле бүлбүлдөп, станция ичи күүгүм-чалыш тартып турду. Бир кезде поезддин жакындап келе жатканы дагы угула калды эле, биз эшикке атырылып чыктык. Түн жамынып жин ойгонгондой, шамал этек-женден булкуп, паровоздун ысык деми бетке уруп, өтө чыкты да, жүк ташыган поезд эай келип токтоду. Мында келе жаткан солдаттар көрүнбөсө да, Алиман экөөбүз: “Майсалбек! Майсалбек барбы?”-деп вагондорду кыдыра жүгүрдүк. Эч ким жок. Станцияга кайра келип отурганыбызда, элдин баары уктап калыптыр. “Эне, чарчадын го, жатып эс ала турчу, мен эле күзөтүп турайын”-деди Алиман. Келинимдин ийинине башымды жөлөп кыйшайдым. Бирок, эмненин уйкусу, кайдагы уйку. Уктабай кашайып калайын! Кулагым, жүрөгүм, акылым менен тигил поезддин ыраактан келе жатканын таманым менен тамдын асты билинер-билинбес солкулдаганынан сезип жаттым. Поезд кай тараптан келбесин, күүсүн кулагыбыз чалар замат, кокус келип жетпесин деп, улам куржунду көтөрө жүгүрүп, тосуп жүрдүк. Нечен эшелондор өттү, бирок, биринде да Майсалбекти жолуктура албадык. Түн ортосуна жакын жер күүлдөп солкулдаганынан эшикке чуркап чыктык элек, капчыгайдын нары жагынан да, бери жагынан да паровоздордун бакырыгы угулуп, эки поезд эки жактан шакылдап келе жаткан экен. Ушинтип жол карап, күткөнүбүздөй болсочу, кокуй!.. Шашканыбыздан кай жагына умтуларыбызды билбей алдастап, эки жолдун ортосунда камалып калган экенбиз, каршы-терши зуулдап келген поезддер, кулак тундуруп, урган-соккон бойдон токтобой, жандаша күүлөнүшүп өткөндө, уюлгуган кар, шамал вагондун астына учуруп жыкчудай алка-шалкадан булкуп силкти. “Эне!”-деп бакырган Алиман мени кучактай, фонардын мамысына капшыра кысып кармады. Ошол куюн-чымын шака-шактын ичинде да, чагылгандай жарк-журк эткен вагондордун терезе эшиктерин сагалап, алда кокуй, Майсалбегим ушунда өтүп кетип калбагай эле деген ой, бүткон боюмду титиретип, эсимди оодарды. Дөңгөлөктөр чуркаган кош темир жол ошондо менин жүрөгүм зыңылдагандай, зың-зың этип онтоп жатты. Айтчы деги, дүйнө тиреги жер, кай заманда, кайсы эне ушинтип өз баласын бир көрүүгө зар болуп, көзүнөн кан чачырап, кыйкырыгы таш жарып жол тосту эле?

-Айталбаймын, Толгонай. Сенин заманыңдагыдай ааламда согуш болгон эмес.

-Эмесе, ошентип жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн! Ылайым, ылайым, мен сыяктуу темир жолду кучактап какшаган пенде болбосун!

-Толгонай, уулуң менен жолуга албай келгенинди, сен бери чоң жолдон кайрыла бергенинде эле билген элем. Түрүң ушундай бир керсары, көзүң ичине тартып, оорудан тургандай болуп калыпсың.

-Ушундан көрө бир ай эс-учу жок төшөктө жатсам, ыраазы элем. Таң аткыча келиним экөөбүз бир тыным албай, темир жолдун боюнда ары-бери жүгүрүп жүрдүк. Бороон таңга маал чукул тыйылды. Ошондо батыш жактан вагондору кыйрап өрттөнгөн бир эшелон келди. Капырай, талкаланган эшелон жай сүйрөлүп келгенде, капчыгай ичи тыптынч болуп турду. Анча-мынча гана кар кыпындаганы болбосо, станцияда жан жок, үн жок. Ошол эле сыяктуу эшелондун өзүндө да бир адам жок экен. Тегиз эле кыйраган вагондор тиркелишип, эски күмбөздөр арасындагыдай, үн этпеген көрүстөн тынчтыгы тунжурап, түтүн, күйгөн темир, өрттөнгөн карагай жыттанып турду. Кечээ күнү таанышкан чолок кара тончон орус киши фонарын көтөрүп, жаныбызга келди эле. Алиман андан: “Бул эмне болгон эшелон?”-деп шыбырап сурады. “Бомбалар талкалап кеткен”-деди ал да шыбырап. “Эми бул вагондорду кайда алып бара жатышат?” “Ремонтко”-деди темир жолчу. Алардын сөзүн тышап, бул эшелондо кимдер жол тартып, кайсы жерден бомбалар үстүнө кулап, өрт-жалын, кыйкырык, бакырыктын ичинде кимдер буту-колунан ажырап, кимдер жан берип, өмүр менен коштошту экен, согуштун элеси ушул болсо, өзүчү, өзү эмне деген шумдук иш деп, ойлонуп турдум. Согуштан келген эшелон, көпкө

чейин станцияда туруп, анан жай сүйрөлүп, алда кайда жүрүп кетти. Жүрөгүм копшолуп, заманам куурулду: эми Майсалбегим да талкаланган эшелондун келген жагын көздөй, кан майданга жол тартат ээ. Касым эмне болду экен? Субанкул да Рязань шаарына жакын жерде машыгып жатабыз деп жазыптыр... Анысы фронттон анча алыс жерде эмес көрүнөт...

Күн чыкты, түш да болду, түңүлүп да калдык. Майсалбек биз келгенче өтүп кеткен экен го, болбосо станцияга келген бир да эшелон койбой тосуп жаттык. Эми эмне кылабыз? Майсалбек менен жүз көрүшпөй калганыбыз ушулбу? Аттарга деген арабадагы жем-чөп да түгөндү-деп, ар кайсыны бир ойлоп, айылга кайтып кетүүгө да дитибиз чыдабай, Алиман экөөбүз темир жолчуларга жардамдашып, поезд жолдордун арасына ныкталган карды күрөктөп тазалап жүрдүк. Антпесе, убакыт өтө турган эмес. Суук кечегидей эле коё бербей, жөө-бурганактап жел козголуп турду. Бир убакытта асман ачылып, чамгылттаган булуттарды жиреп, күн тийди. “А-а, кудай ай, ушул күндөй болуп уулум жарк этип көзгө көрүнө калсачы! Келтирегөр, кудай, жолуктурагөр!”-деп жалындым. Ушул арада чыгыш тараптан паравоздун айбаттуу кыйкырыгы угулуп, станцияга келе жаткан эшелон көрүнө берди. “Эне, ушул болуп жүрбөсүн! Кудай билет, ушул!”-деди Алиман, куржунду ийинине арта салып. Ал ошондо билип тургандай, эмне үчүндүр купкуу болуп, бетинен каны качты. Менин да демим кыстыгып, жүрөгүм алып учту. Куйрук улаш эки паравоз чиркелип, түтүн, буу, кара чоюн, кызыл темир дөңгөлөк күркүрөп, шакылдап өтө берип, адегенде жайдак вагондордо чүмкөлгөн замбирек, танкилер жанындагы мылтыкчан кишилери менен көзгө урунуп, анан вагондордун эшигинде топтолгон солдаттар, кыяк, ыр, сөз-кулакка, көзгө илинбей алмашылып зуулдады. Колуна желекче кармаган кандайдыр бир темир жолчу, жүгүрүп келип: “Токтобойт! Токтобойт!”-деп, колун шилтеп, бизди көкүрөккө түрткүлөп темир жолдон четтете берди эле, ошол учурда “Апа-а! Алиман!” деген кыйкырык,жаныбыздан угула түштү. Майсалбек! Алда, айланып, согулуп кетейин балам ай, бир колу менен вагондун туткасын карманып боюн сыртка таштап, тумагын булгалап коштошуп өтүп бара жаткан экен. “Майсалбек!”-деп кыйкырганымды бир билем. Ошол чагылгандай оокумда Майсалбектин өңү-түсү эң бир даана көрүндү: шинелинин этектери шамалга чамынып, чачы желпилдеп, жүзүндө, көзүндө-өкүнүч да, сүйүнүч да, учурашуу да, коштошуу да! Арылдаган шамал анын кыйкырыгын жула качып Майсалбектин ушул түрүн көз айырбай, ал алыстаган сайын поезд менен кошо жарышып, эшелондун эң арткы вагону жанымдан өтө чыкканда, артынан дагы жүгүрө түшүп, жүзтөмөнүмдөн жыгылдым. Ай, ошондо боздогонум ай, какшаганым ай! Ок жааган майданга кетип бара жаткан уулумдун ордуна, темир жолду кучактап, коштошуп жаттым. Дөңгөлөктөрдүн рельсине чыкылдап урунганы улам алыстап кете берди.

Азыр да кээде ошол эшелон кулагымды тундуруп, куйрук улаш эки паравоз алып-учкан вагондор мээмди как жарып өткөнсүйт.

Артымдан ошондо шолоктоп ыйлап Алиман жетип келип, анын соңунан дагы бир темир жолчу орус аял өз алдынан бышактап,жаткан жеримден өйдө тургузушуп, темир жолдон четке чыгарышты. Алиман мени колтуктап келе жатып ошондо колума аскер тумак карматты: “Ме, эне, мугалим бала таштап кетти”-деди ал. Көрсө, Майсалбегим аны мага таштап кеткен турбайбы.

-Туура айтасың, Толгонай. Арабада түшүп келе жатып,тумакты көкүрөгүңө кысып келбедиң белең.

-Ооба, ошол тумак азыр да үйдө илинүү. Чекесинде кызыл жылдызы бар, боз товардан тигилген солдат тумак. Кээде колума кармалап жыттайм, уулумдун жыты али да келип тургансыйт...

-Толгонай, байкуш Толгонайым, алдагы калтандаган башыңды ошондо боз кыроо чалбадыбы. Кайран олоң чач! Сен бул жерге келген сайын, ар качан

башкача болуп келчүсүң. Улам жүгүң оордогондой, ээрдинди кесе тиштеп, ичиңден өксөп, унчукпай келип, унчукпай кетип жатсаң да, башыңа кандай кыйын күн түшкөнүн баарын билип эле жаткам.

-Ооба, Жер-Энем, унчукканда кантер элем. Мен эле жалгыз болсом экен-согуштун кесири тийбеген бир да үй-бүлө, бир да адам калган жок эле го. Башкасын айтпай эле коёюн, дүйнөнүн өйдө-төмөнү менен эч кандай иши жок кезинде, тили жаңынан чыккан кичинекей балдар да, ошол балыр сүт бөбөктөр да, ырдап койчу десең, каңырык түтөтүп:

"Ак көйнөгүм этеги

Элбир-желбир этеди.

Аскерге кеткен атамдын

Бир кабары келеби?"-

Деп, какшап турса, кимдин жаны карайбайт да бүлүк салган душманга: "Сени канабы!"-деп ким кекенбейт. Ал эми шум кара кагаз келгенде, аскерге кеткендеринен ажырап, бир күндө айылдын эки-үч жеринен өкүрүк, ый чыгып жатса, адамдын каны ошондо кайнап, согушта жалбырттаган өрттүн табы жүрөгүмдү тирүүлөй куйкалаганын ошондо билет экенсиң! Так ошол күндөрү бригадирликте жүрүп, элдин жамандык-жакшылыгын тең бөлүшүп, көпчүлүккө эптеп баш-көз болуп жүргөнүмө, азыр да сыймыктанам, азыр да ыраазымын. Ал болбосо, балким, мен алда качан майышып, алда качан мөгдүрөп, алда качан согуштун тепсендисинде калмак элем. Кылычын сууруп келген жоого бир гана даба бар турбайбы: даба-күрөштө, эмгекте турбайбы. Мына ошондуктан, отон талаам, иш арада чаап келип, унчукпастан тиштенип, аттын башын кайра бура тартып, унчукпастан чаап кетип жүргөнүмдүн себеби ошол эле. Эсиңдеби, Жер, Касымдан кат келген күн?

-Эсимде эмей, Толгонай. Сен тээ көчөдөн чыга бергенде эле, күрткүнү, арыкты карабай, аттын башын коё берип, чаап келе жатканыңда эле билгем. Сен ошондо аңызда кык төгүп жүргөн келиниң менен кичүү баланды сүйүнчүлөп келегенсиң, Толгонай!

-Сүйүнчүлөбөй анан! Эки ай катары менен өлүү-тирүү дареги жок Касымымдан аманмын деген бир ооз кабар келип турса, мен сүйүнчүлөбөй, ким сүйүнчүлөйт эле! Москванын алдындагы чоң салгылашка эки жолу кирип чыгып, экөөндө тең аман-соо согушуп чыктым, немистердин мизи кайтып, туруп калды, биздин полк азыр дем алууда дептир. Алимандын, ошондогу кубанганы ай! Арабадан ыргып түшүп, Жайнактан мурда оозунуп, "Энеке, оозуңа май, кагылайын энеке!"-деп жетип келди да, катты кармаган колдору калтырап, эчтекесин окуй албай: "Аман! Аман-эсен!"-дей берди. Жанаша жерде кык чачып жүргөн келиндер жүгүрүп келишип, "кана, окучу Алиман, күйөөң эмне дептир!"-дешсе, "азыр, айланайындар азыр!"-дегени менен окуй албай койду. "Мага бере турчу жеңе. Элге окуп берейин"-деп, Жайнак катты алды да, угуза окуду. Алиман ошондо эмне үчүндүр отура калып, ысып чыккан чекесине чеңгелдеп кар басты. Кат окулуп бүткөндө, ал өйдө турду да, бетиндеги кардын эриндилерин сүртүп да албайт, албырган бети суу бойдон, же ыйлар, же күлөрун билбей, түш көргөн жаш балача жылмайып: "Жүргүлө, эми иштейли!"-деп койду. Ошентип алып, өзү шашылган жок, айлана-тегерегин жай каранып, кар кечип жай басты. Эмне ойлонгонун кайдан билейин, менимче, жайында ушул талаада Касымга суусун ала жүгүргөндөрүн эстедиби, балким, аны аскерге кетерде комбайн менен коштошкону көз алдына келип тургандыр. Капырай, келинимдин сыры ичине жатпай, эмне болсо да бүт эле жүзүнө чыгар эле. Ушундай адамдар болот эмеспи. Алимандын көздөрү ошол учурда сүйүнүп да, мунканып да, алда кайсы сонун көрүнүштөрдү эстегендей, күлмүндөп, эркелеп, чоң жолдо жаандай төгүлгөн сары жоргонун алыстаган чаңын узата

карагандай, мөлтүрөгөн жаш алып, койчу, келинимди түркүн ой, түркүн сезим сел сыяктуу каптады окшойт. Жайнак тамашакөйүм аны жөн койбой жеңинен тартып: “Э, жеңе, эсиң ооп калган го! Алың ушул экен, катты окуй албай, элге күлкү болду деп, Касымга жазып жиберейин. Аялында кайра мектепке бергени жатабыз дейин!”-деди. Алиман аны жонго муштагылап, алар кубалашып кеткенде, мен дагы күлдүм. “Мейли!-дедим ошондо ичимден кайраттанып...-Жоону жоо гана басат! Касымджын согушка кирип, көп катары немис менен салгылашып чыкканы ырас болуптур. Менин балдарымдай жигиттер эл коргобогондо, ким коргойт эле. Айтор, аман эле болуп, душманды талкалап, жеңиштүү кайтып келсе болгону. Андан башкасынын баарын чыдайбыз, мейли, ит азабын тартсак да, эртерээк жеңсек экен!”-деп тиледим. Бул менин гана каалоом эмес, көптүн тилеги, улуу тилек болгон соң, аны үчүн баарына макул болот экенсиң. Үйдө калган жалгыз кенжем, Жайнагым, он сегизге жетер-жетпей аскерге кеткенде: “Жа, эми башка салганды көрөбүз!”-деп гана ичимден тынып тим болдум.

Кыш аягына жакын Жайнакты өзү теңдүү балдары менен кошо военкоматка чакыра баштаганынан, аларды анчейин аскерче машыктырып жүргөн экен дегем. Аны аскерге алат деген ойдо жок. Эки жолу районго барып, он чакты күндөн ойноп келип, үчүнчү жолкусунда бир күн өтүп, эртеси эле кайра Жайнак үйгө келип калды. “Сени эмне бошотуп коюштубу, тез эле келип калдың?”-десем,-“Жок, апа, эртең районго кайра кетем. Военкомат бир күнгө уруксат берди”-деп койду. Ошондо эле байкасам болмок экен. Алда кайда, узакка кетүүгө камынгандай. Жайнак ал күнү көп иштерди бүтүрүп жатты. Жумуштан бир кайрылып келсем, короонун ичин шыпырып, оголе көп отун жарып, уйкананы тазалап, тамдын төбөсүндөгү чөптү кайра жыйып, атасы ат байлачу акырдын ураган жерлерин оңоп жаткан экен. “Ой, аны эмне кыласың, балам, жайында эле ондобойсуңбу?”-десем,-“Кол бошто бүтүрүп коюш керек, апа. Кийин кол тийбейт”-деди. Көрсө, анысы жөн эмес экен да. Жайнагым өз ыктыяры менен, комсомолдун чакырыгы боюнча согушка кетпедиби. Аны биз Жайнак жөнөп кеткенден кийин билип жүрбөйбүзбү, станциядан араба айдаган айылдашынан кат берип жибериптир. Алда курган ай, алда байкуш балам ай, чынын айтып эле, коштошуп эле кетсе да, ыйлап-сыктасам да, эптеп түшүнөр элем го. Алиман экөөбүзгө жазган катында, коштошпой кеткендигимди кечиргиле, силерди биротоло бир билсин дедим, аскерге өз ыктыярым боюнча кетүүнү туура таптым дептир. Мен анын кылганын жактырбай тыйып коёт дедиби, тукумуң өскүр, же айтууга оозу барбадыбы, кайдан. Бир билгеним Жайнак согушту сүйүп, кызыгып кеткен жок, ал аны жек көргөн үчүн, согуштун элге тийген запкысы жанына баткан үчүн курал алып кармашканы кетпедиби. Атасы, эки бир тууганы эл деп кан-майданда жүрсө, анын жаны алардан артык бекен, ал деле намысына туулган жигит эмес беле. Ооба, Жайнак так ошол үчүн, согушту жек көргөн үчүн кеткенине көзүм жетип эле турган. Жалгыз Жайнак фронтко барганда кыйратып жибербейт болчу, бирок. Минтип айтыш да туура эмес: Жайнакка окшогондор ону кошулар, жүзү кошулар, миңи кошулар, ошентип барып кол болот, ошентип барып тоо болот! Жайнагым, кенжем, тамашакөйүм, шайырым, ырчым, солкулдаган боз балам! Сен эмне үчүн айтпай кеткениңди билбей койду дейсиңби? Сени балалык кылып, согуш эмне экенин, өлүм эмне экенин түшүнбөй кете берди деп ойлойт дейсиңби? Шайырсынган түрүңдү көрүп, сен адамга кандай боорукер экениңди ар ким түшүнө бербес эле. Ошол боорукерлигиңден жашаялмет катын-калачтын көргөн азабына тим карап туралбадың. Адамдын бул дүйнөдө арттырары эле жакшылык турбайбы. Мынакей эми, согушта жүрүп алда качан кабарсыз дайынсыз кетип, курман болдуң. Кырк төртүнчү жылдын кайсы бир караңгы түнүндө партизандарга жардамдашыш үчүн самолеттон парашют байланып секирип түштүң да, парашют десантындамын, немистин ичкерисине үч жолу түшүп барып согушуп келдик деп кат жазчу элең, ошол бойдон сени эч ким көрбөй калды. Душман менен кармашып жатып, ээн жерде окко учтуңбу, же токойдо адашып кеттиңби, же колго түшүп кармалдыңбы, айтор тирүү болсоң, эмдигиче бир шек-шыбаң чыгар эле го, балам. Сен ошентип жаздым болдуң, Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип элдин эсинде да анча калган жоксуң. Ал эми мен сени эстегенде, бизди аяп,

айтпай кеткенинди ар качан эстейм, баягыда, станцияга араба айдап жүргөнүңдө, бейтааныш бир кичинекей балага үстүңдөгү тонуңду чечип бергенинди ар качан эстейм. Кыш түшүп калган, аяздуу түндөрдүн биринде, арабасын жолдошторуна берип, Жайнак жалаң күрмөчөн үйгө кирип келди. Суукка көгөргөн түрүн көрсөң, эсиң чыгат, тимеле калч-калч этип тоңуп бүтүптүр. Анткен менен өзү күлмүңдөп, көңүлдүүдөй, "ой, бул эмнең, кийимиң кайда, жолдон бирөө чечинтип кеткенби?"-десем, бир балага берип келдим деп койду. Кийин жолдоштору айтып жүрүштү: согуштан сүрүлүп келген бир орус аял чиедей төрт баласы менен биздин станцияга түшүп калган экен, баары тең ач-жылаңач титирешип, мусапыр кейиптенип калышыптыр. Берки кичинелерин энеси эптеп жоолук-поолукка ороп койсо керек ал эми сегиз-тогуздардагы тестиер уулуна эчтеке жетпей, тытык кемселчен гана бүрүшүп отуруптур. Жайнак ошол балага чолок тонун чечип берген турбайбы. Жолдоштору айтат: тонду кийгизип койсо, этеги согончогуна жете сүйрөлүп, жеңдери тизеден ылдый жүрсө да, жылый түшкөн бала, кайра жандангандай, кайра тирилгендей кудундап, күлүңдөп жыргап калыптыр. Жайнак ошого эле курсант болуп, жол катары суукка чыдабай арабалардын артынан жөө жүгүрүп, жолдошторунун кийимин алмак-салмак кие коюп бара жатса да, алиги баланы улам эстеп: "Ырас болбодубу, байкуш бала жылып, оңуп калды, э-э!"-деп, келе бериптир. Чын сырымды айтсам, бир кишиге тон чечип берүү менен элдин кемтиги толуп, бүтөлүп деле кетпейт. Бирок жанагыдай эле бирге он кошулуп, онго-жүз, миң кошулуп элчилик, адамгерчилик, боордоштук деген ошондон келип чыгат го деп ишенем. Адам жакшылкты жерден таап албайт, адамдан үйрөнөт. Жайнактын берип кеткен тону жыртылар, жок болор, жерге кирсин, сөзгө арзыбас эле нерсе, бирок кеп анда эмес, ошол кичинекей баланын жүрөгүндө бирөөнүн кылган жакшылыгы жүлүндөй сакталып калса, адам болгон соң башкага жакшылык кылуу милдет экенин жаштайынан сезип калса, Жайнагымдын сооп кылгандыгы ошол.

Эх, эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирин кыйды. Атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! Мүнөзүндөн, кылык-жоругуңдан айланайын, балам, кайдасың, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерге барып жалп эте түштүң экен? О, дүйнө, о, жан жараткан жер, бир оокумга гана, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!..

-Толгонай, сабыр кыл, жүрөгүңдү токтотуп алчы. Антпе, өзүңдү аясаң боло... Жүрөгүңдүн ар бир сокконун сактасаң боло. Мойнуңдагы милдетиңди унуттуңбу?

-Жок, сырдаш талаам, унутпай калайын. Унутпаганым үчүн ушинтип келип отурбаймынбы. Ошол милдет болбосо эмдигиче эмнеге тирүү басып жүрөйүн, чыкпаган жаным бүлбүлдөп, жүрөгүм алда качан калбыр болгон. Эсиңдеби, Жер, баягы каран күн?

-Эсимде, Толгонай. Сени кош айдатып жүргөн жериңден чакырып кетишкенде эле билгем. Кишилердин көз карашынан, кирпигинен, тымызын үшкүрүк чалганынан сезгем.

-Ооба, байчечекей жайнаган көктөмдө, жаңыдан гана кош чыгарган мезгил эмес беле. Күн тийбеген кемерлерде күрткүлөр али да бөрү жондонуп бугуп жатышкан, анткен менен төмөнтөн сары жел жүрүп, топурак тоборсуп, күн чубактап, чөп кылтыйып, жаз иши улам илгерилей берген. О, сенин жаз эңсеп себилчү данга талгак болгонуңдан, дыйкан талаам! Нымшыган бетиң көгүлтүр булоолонуп, дүйнөнүн чар тарабы алда кайда суналып, алда кайда күмүштөнө мунарыктап, төшөктө жаткан аялдай, балкып жатканыңдан, даркан талаам!

Соко жаңыдан гана кыртыш бузуп, кам топурактын жылуу деми жүрөктү элжирете, трактордун артынан бастырып бара жатып, дандуу, түшүмдүү эгин жай бол, согушта жүргөндөргө кубат бол деп, Субанкул менен Касымдан

көптөн бери кат кабар үзүлгөнүн эстеп, ойлонуп турганымда, айылдагы карыя кишилердин бири жетип келди. “Келип калыпсыз, аксакал, иш илгериге батаңызды бериңиз!”-дедим. “Дыйкан бабам кыдыр чалып, кырман агыл-тогул болсун, убайын эл көрсүн!”-деп тиги киши ат үстүнөн бата кылды да,- “Толгонай, райондон келген полномоч бригадир келсин деп чакыртып жатат, жүргүн”-деди. Кошчуларга ишти дайындап, айылга тарттым. Оюмда эчтеке дел жок, райондон күнүгө эле чондор келет, өзгөчө кош айдоо башталганда көп келишет эмеспи. Карыя менен аркы-теркини кеп кылып, юастырып келе жатканыбызда, тиги киши сөз арасынан учкай сүйлөп: “Рахмат сага, Толгонай, ушундай катаал күндөрдө эл-журтка баш болуп жүрөсүң, тизгиниңди бошотпой иштей бер. Сага деле оңой эмес, адамдын башына эмнелер келбейт, эмнелер кетпейт, деген менен кимде кимибиз болбосун мындай жаманчылыкта бири-бирибизге өйдөдө жөлөк, төмөндө медербиз, элбиз да, эл менен көтөргөн жүк жерде калбас”-деп койду.

Айылга кире берип, көчөнү аралап келе жатканыбызда, биздин үйдүн жанында далдалангансып жоон топ элдин турганын көрүп, анда да шектенбептирмин. Карыя мени жалт карап алып чочугандай: “Аттан түш, Толгонай”,-деди. Мен таң калып карап калсам керек, тиги киши атынан түшө калып, мени колтуктап жөлөдү: “Түш Толгонай, түшүшүн керек!”-деп кайталады. Сөзгө да келе албай бүткөн боюм ымыр-чымыр болуп, аттан түштүм. Ушинтсем нары жактан Алиманды эрчитип, үч-төрт аял келе жаткан экен. Алиман ошол күнү алышта арык чаап жүргөн. Анын көтөрүп келе жаткан кетменин бир аял ийининен ала салды. Ошондо эле билдим “Бул эмнеңер, кокуй күн!”-деп көчөнү жаңырта бакырдым. Аңгыча болбой, Айша кошунамдын короосунан аялдар чыга калып, мени колдон бекем кармашты: “Кайрат кыл, Толгонай, Субанкул менен Касымдан айрылыдык!”-дегенде, “Эне, энекебай!”-деп Алимандын чыңырган дабышы чыгып, турган элдин баары: “Боорум ой! Боорум ой!”-деп өкүрүп коё беришти. О, шум согуш, ушуну кылмак белең? О, каран күн, ушуну көрмөк белек? Мен эмес көчө, тамдар, тал-дарактар чайпала теңселип, жер-сууну бузган чыңырык-өкүрүктөн кулагым тунуп, кереӊ немедей эчтекени укпай, кандайдыр бир шумдуктуу жымдырттыктын ичинде, асмандагы булут, курчаган кишилердин жүздөрү түштөгүдөй элес-булас кубулуп, же өлүү, же тирүү экенимди сезбей, артыма кайрылган колдорумду бошотуп алууга аракеттенип жаттым. Жанымда кимдер экенин, эшиктин алдында додологон эл кайсылар экени менен ишим жок, менин бир гана даана ачык көргөнүм-Алиман. Бетин, көйнөгүн тытып, чачтары дуулдаган келиним, алда эмнелерди зар какшай чыңырып, эки жактан асылгандарга моюн бербей, улам мени көздөй жулкунуп жатты. Алиманга эртерек эле жете барсам деген ой менен, мен дагы ага умтула бердим, бирок, тээ кырк күнчүлүк алыстан келе жаткансып, бирибизге-бирибиз жете албай, кошулгуча арадан кылым убакыт өтүп, ортого кылым жол түшкөнсүдү, бир кезде Алиман жете келди да, тунган кулагым ошондо гана ачылды. Эки колун жая: “Каран күн, эне, айрылылык, жесирбиз, жесирбиз! Күнүбүз өчтү, айыбыз өчтү, окошошкон жесирбиз!”-деп Алиман мени кучактап боюн таштады. Ооба, ошол учурда эки жесир кошулуп, бир-бирибизди күйүттүү көкүрөк басып, буркурап, какшап ыйладык...

Кайран азаматтар, тоо ураса болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу! Субанкул менен Касымым, ата, бала экөө да не деген дыйкан эле! Дүйнөнүн туткасы ошолор сыяктуу мээнеткечтер эмеспи: элди тойгузган да ошолор, жоо келгенде колуна курал кармап, мекен коргоп, кан төккөн да ошолор. Ал эми мисалы, согуш чыкпаганда, Субанкул менен Касымым канча бир кишилердин энчисине эмгегин арнап, канча эгин өстүрүп, канча кырман бастырып, канча жумуш жасап берер эле! Өздөрү да элдин эмгегинен үзүр көрүп, дүйнөнүн канча рахатына ээ болушар эле! Ойлоп отурсаң, кызык, айланайын тууган жер, согуш башталат экен да, ал согушта адам баласынын эң асыл, колунан өнөр төгүлгөн азаматтары иштеп жаткан ишин таштап, биринин канын бири төгүп, бирин-бири өлтүрүүгө аргасыз болушат экен. Ал эми мен буга түк макул эмесмин, турмушумда макул эмесмин! Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы-адам баласыбы, андай экен, бирине-бири мынчалык залал

келтирбей, тынчтыкта жашай албайбы? Айтчы, чыныңды, сырдаш талаам, айткын, айт мага жообуңду!

-Кыйын суроо бердиң го, Толгонай. Мен билгенден, адам адам болуп жаралганынан тартып, согушканы согушкан. Кээ бирде согуштан тегиз кырылып, көзү өтүп кеткен элдер да болгон, күлү асманга сапырылып, тирүү жан калбай, кыйраган шаарлар да болгон. Нечен кылымдар адамдын баскан изине зар болуп, ээн жаткан заманым да болгон. Согуш чыккан сайын, ар качан кулагы уккандарына кармашпагыла, кан төккүчө акыл токтоткула деп айтам. Азыр да айтар сөзүм ушул: "Эй, Адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек-жерби? Мына мен-Жермин, мен баардык адам баласына теңмин, мага талашыңардын кереги жок, мага ынтымак керек! Эмгек керек! Айдоого бир дан ташатсаңар жүз дан кылып берем, чырпык сайсаңар, чынар кылып берем, бак тиксеңер мөмө төгүп берем, мал жайсаңар чөп болуп берем, там тургузсаңар дубал болуп берем, урук-тукумуңар көбөйсө, баарыңарга жай болуп берем! Мен түгөнбөймүн, мен карыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!" Ал эми, Толгонай, адам баласы тынчтыкта жашай алабы жокпу, дейсиң. Өзүң ойлоп көрчү, ал менден эмес, ал силерден, адам баласынын өзүнөн, силердин ынтымагыңардан, ыктыярыңардан, акылыңардан... Согуштун залалын мен тартпайт дейсиңби. Майданда курман болгон мээнеткечтеримдин, сенин Субанкулуңа, Касымга, Жайнагыңа окшогон дыйкандарымдын эмгегин сагынам, аларды жоктойм. Айдоо убагында айдалбай, эгин убагында сугарылбай, кырман убагында бастырылбай жатканда, мен аларды: "Келгиле, балбан билек дыйкандарым келгиле, балдарым, өйдө туруп келгиле, куурап бара жатам!"-деп чакырам. Аттиң ай, кетменин көтөрүп, Субанкул келсе кана, аттиң ай, комбайнын айдап Касым эгин чаап кирсе кана, аттиң ай, кырманга кызыл тартып, Жайнак арабасын кубалап келсе кана!...

-Сен да мендей турбайсыңбы, отон талаам, сен да мендей сагынат турбайсыңбы, сен да мендей жоктойт турбайсыңбы. Рахмат сага, боордош жер!

Билесиң го, жаман-жакшыда бирге болдук. Субанкул Касымдын ордун жоктотпойлу деп, Алиман экөөбүз кара чүмкөнүп, көңүлдөгүдөй кошок кошуп, ыйыбызды да түгөтө албадык. Угузганына жети күн өтүп, жетилигин берген соң, эл уруксат этти: жыл маалы аза тутсак да аз болор, арга канча, арты кайрылуу болсун. Майсалбегиң менен Жайнагың, анда Жайнак тирүү-кат үзүлбөй келип турган кези болчу, аман-эсен кайтып келишсин, жаз жарыш дегендей, тиричилик кылгыла, кош айдоо маалында жабыла киришели, өлгөндөр үчүн душмандан өч алганыбыз ушул болсун дешти. Келиним экөөбүз үйдө отурганда канттик элек, өлгөндүн артынан өлүп кетпейт экенсиң, көпчүлүктүн айтканына көндүк, ишке чыктык. Жумушка чыгар күнү эртең менен башкармабыз Үсөнбай алакандай эки кагаз алып келди, кара кагаздар экен, сактап койгула,-деди. Көрсө, Касымдын кара кагазы жарым ай мурун колхозго келген экен, Москвадан нары чабуулда, Ореховка деген кыштакта каза тааптыр. Аны угузабыз деп тургуча, Субанкулдун да кара кагазы жетип келиптир. Ал да, чоң чабуулда, Елец шаарында майып болуптур. Ушинтип, айылдаштарыбыз эки кишибизди бирдей угузган себеп ошол. Андан наркысын эмнесин айтайын. Бригадир экем, белимди бек бууп, кайра аттанып чыктым.

-Сен келгенде, Толгонай, экөөбүз көптү көргөн энелерче ичтен кыңырык түтөтүп, унчукпай көрүштүк туурабы?

-Ооба, антпесек болобу. Мен ыйлап бошой берсем, келиним ого бетер турмуштан жерибейби. Билип жүрдүң го, күйөөсүнө антип күйгөн аялды турмушумда көргөн эмесмин. Мен эримден да, уулумдан да ажырап, күйүтүм андан аз эмес эле, ошентсе да менин жөнүм башка эле. Азбы, көппү Субанкул экөөбүз далай жыл бирге өмүр сүрүп, турмуштун ачуу-таттуусун татып калдык, балалуу-чакалуу болдук, тилегибизге жеттик. Согуштун каргашасы болбогондо бирге карып, буюрганын дагы көрөр элек. Ал эми Алиман менен

Касым жаңыдан гана кошулуп, жаштыктын эң кызык чагында, сүйүүнүн эң ысык кезинде, балта менен кыя чабылгандай, экөө эки жакта кулап жыгылбадыбы. Өлгөндүн иши го өлгөн, бирок, алимандын тирүү басып жүргөнү болбосо, түшүнгөн кишиге, аныкы деле өлгөнгө барабар эмес беле. Албетте, Алиман жаш болчу, кийин жүрө-бара, балким, дагы өз теңдүү кишисин табар беле. Алиман сыяктуу жесир калган көпчүлүк келиндер, айтор, согуштан кийин турмуш көрүп кетишти. Бир далайы багы ачылып, ушул кезде балалуу-чакалуу энелер. Ошолордуку туура иш. Бирок адамдын баары бирдей эмес экен да. Кээ бирөө мурункуну тез унутуп, жан-жараты бүтөлгөн соң, тез эле жаңы жолго түшөт. Ал эми, Алиман, шоруна көрүнүп, андай болалбады. Башына түшкөн кырсыкка түк-түк көналбай, мурункусун эч бмр унуталбай койду. Мында менин да кечирилгис күнөөм бар. Ооба, ушуга калганда боштук кылдым. Боштук деп айтууга болбойт, келинимди аяп жүрүп, анын ички сырына кийгилише албай койгонумду эмне десем, боштукпу, же андан да жаман күнөөбү? Эсиңдеби, Жер, ошол эле жазда ушунда болгон иш?

-Баягыда келиниң мени бетке чапкандагыны айтасыңбы?

-Ооба, ошону айтам. Ошол жазда ажарыңды ачып, деги бир жайнаган кызгалдак, ушундан ары кызыр калган аңызда тээ чоң жолго чейин кулпунуп жатпадыбы. Гүлдүн көрктүүсү кызгалдак эмеспи, чиркин!

Ал күнү биздин бригаддын эли баш арыкты чаап жүрүшкөн. Мен да ушул арада кошчуларга бир барып,кайра кетмен чапкандарга кайрылып, ат үстүндө жүргөм. Арыкты күн батпай эле, эрте чаап бүтүрүшүп, кишилер айылга таркап кетишти. Алиманга сен келиндер менен үйгө кете бергин, артындан жете барам дедим да, бери жакта кошчулардын алачыгына кайрылып калдым. Бир аздан кийин аттанайын деп, бутумду үзөңгүгө сала бергенимде, Алиманды көрүп калдым. Ал үйгө кетпей эле, ушунда жалгыз калыптыр. Гүл терип жүргөн экен. Гүлдү өзү жакшы көрчү эмес беле. А-а, кайран Алиман, гүл сүйгөн, гүлдөй болгон келиним! Колунда кармаганы он чакты кызгалдак экен, ошону эркелете сылап, бетине тийгизип, кандайдыр бир терең ойго чөгүп турган болуш керек. Анын ошентип турганын көргөнүмдө, чекеме ысык тер жыбырай түштү. Баягыда орок тартып жүрүп, гүлкайыр жыйнап алгандагысы эсиме келе калды. Анда ал кызыл жоолук салынып, колунда кармаганы апапакай бүрдүү гүлкайыр эмес беле, азыр болсо башына салынганы кара жоолук, колундагысы кызыл гүл, айырмасы ошол. Алиман ошондо башын өйдө кылды да, көпкө чейин айлана-тегерегине көз жүгүртө карап, анан асманга тигилип, бир убакытта, мунун эми кимге канчалык кереги бар эле дегендей, кечиргин, жер, сени бетке ургандай, ачуу менен колундагы гүлдү чапты да, өзү жүз төмөнүнөн кулап, башын басып, жатып калды. Мейли эми, ыйлап алсын деп, мен алачыктын далдасында жашынып турдум. Ангыча Алиман ордунан кайра ыргып турду да, бет алган жагына, чоң жолду көздөй атырылып жөнөдү. Эсим чыгып, атк мине чаап, артынан түштүм. Деги бир жеткирсечи.

Алдымда кара жоолук салынып, кызыл төшөлгөн гүл менен келиним качып бара жатса, эмне кыларымды билбей: “Алиман! Алиман! Бул эмнең, кокуй! Токто! Токтогун!”-дей эле бериптирмин. Баягыда сары жоргонун артынан жүгүргөндөй, Алиман чоң жолго жете барып, кайра салып, мени көздөй бет алды. “Эне! Энеке! Айтпагын мага эчтекеңди! Унчукпа! Айтпа!”-деп, колун жаңсап, жүгүрүп келди да, аттын жалын чеңгелдеп, башын менин тиземе жөлөп, шолкотоп ыйлады. Мен унчуккан жокмун, эмне дээр элем, ыйлап басылгыча күтүп турдум. Бир убакытта башын чулгуп алып, Алиман мени карады. Ой, ошондогу түрүн ай, бетинен ысык жаш төгүлүп, көздөрү көнөк. “Карачы, эне!-деди ал шолоктоп.-Күн минтип жаркырап турса, талаа минтип гүлдөп турса, ап-ачык асман минтип күлүп турса, Касым келбейт ээ? Эми эч качан келбейт ээ?” “Жок. Келбейт.”-дедим мен. Алиман катуу үшкүрүп алды да: “Кечиргин, эне,-деди.-Касымдын артынан жүгүрүп барып кошо өлөйүн дедим эле”. Ушинткенде мен да ыйладым. Ал эми мен киши болсом, ошондо эле көзүнө карабай туруп: “Сенин бул эмне кылганың, жаш бала болуп кеттиңби,

мындан ары сага жашоонун кереги жок бекен! Сага окшогон канча келиндер жесир калып жатат. Сабыр кыл, Касымды акырындап унуткун, сендей келин жерде калабы. Өз теңиңди дагы табарсың. Багың ачылар. Кой, минтпегин, жаман болосуң. Турмуштан безсең өзүндүн эле шоруң. Кайрат кыл!”-дебейминби, ушинтип аны акылга салбаймынбы. Ал эми мен антип айталган жокмун, чындык болсо да-суук кеп экен. Кийин дагы нечен жолу ушул сөздүн кезеги келгенде, тилимдин учунда турса да, кетенчиктеп айталбадым. Буга ар кандай себептер болду, менден гана эмес, Алимандын өзүнөн да кетип калды. Кыскасы, сөздүн кызуу темирдей ийилчек булагы болот экен, андан өткөн соң, жаагы улам катуулап, улам оор тартып, улам айтууга кыйындап,эски оору өндөнүп созулуп кетет экен. Бул кепти, мен мына азыр, заман тынчтанып, арадан канча мезгил өтүп, айтып турат. Ал эми анда, ошол тополоңдуу жылдарда, колхоздун бүтпөгөн жумушу менен алпурушуп, бул ишти жай отуруп териштире терең ойлоого убакыт да, чолоо да болгон жок. Биздин бардык кылган аракетибиз, үмүтүбүз, тилегибиз, күткөнүбүз-эртерээк жеңиш келсе экен, эртерээк согуш басылса экен. Андан кийинкинин баардыгы өзү менен өзү чечилип калчудай оңой корүнүп жатты. Ал эми согуштун тузу ачуу саркындысы бүттү деп, азыр да айталбайбыз.. Ооба, Жер, бүтпөгөн үчүн ушинтип баарын кайрадан эстеп, баарын кайрадан кансыраган жүрөктөн өткөрүп, сүйлөшүп отурбайбызбы.

-Сүйлөй бер, Толгонай, сүйлө. Бүгүн сөз сеники, аңгеменди улант.

-Улантпаска арга канча: турмуш өзү эле улантып таштабадыбы. Согуштун үчүнчү-төртүнчү жылдары сүйүнтүп да, күйүнтүп да, душман сүрүлүп бара жатса да, эч бир түгөнгүстөй, кубатынан, алдан тайган элдин ого бетер кабыргасын кайыштырып, эсин оодарды. Күзүндө, жыйым-теримде машак терип, эптеп тоюнган эл кыш ортосунан нары ачкадан-ачка калып жатты. Өзгөчө көктөмдө-тоодон алгы казып, мандалак казып жеп, жалаң ошону менен гана оокат кылгандар болду. Алиман экөөбүз ач-ток болсок да тиштенип, колхоздун жумушунда жүрүп, күн өткөрүп жаттык, ал эми балалуу-чакалуулар, жашаялметтер аябай кыйналды. Ак шишик баскан балдарды көргөнүмдө, жаным кейип, алар үчүн мен жооптуудай, алардын “нан” –деп телмирген көздөрүнө тик багалбай жүрдүм. Колумдан келсе, эчтекемди аябай, ал түгүл, Субанкул, Касымдардын артынан барып жанымды курман чапсам, ошондо ушул балдардын курсагы тоёт десе, эч кандай ойлонбой туруп макул болор элем. Мен бир күнү ушул кепти Алиманга айттым. Ошентсем катуу ойлонуп калды. “Ырас айтасың, эне,-деди ал-чоң кишилер го эмне үчүн ач калганын түшүнөт, ал эми балдар кайдан билсин, дүйнөнүн эч кандай куулук-шумдугу менен иши жок. Алардыкы биздикинен да кыйын. Ушуларга эми эптеп, согуш басылып, ата-агалары кайтып келгиче, нан таап берип турушубуз керек. Экөөбүздүкү эми, эне, ушул эле калды да, башка эчтекебиз жок. Колдон келишинче, элге пайдабызды тийгизип туралы. Ушул да, болбосо жашап кереги эмне?” Бирок турмуш биздин ушинтип айтканыбыздай да болгон жок. Эгин сээп, нан тапкан дыйкандардын нансыз калышы теңирден тескери нерсе. Көрсө, согуш чыкканда-бул согуштуку, бул меники деген болот турбайбы. Баардыгы согуштуку, жан да, эрк да, эмгек да, жаш балдардын буламыгына чейин, баардыгы, бүт кыймыл-аракетиң, баардыгы кан соргон согуштуку! Андан эч ким, эч кайда качып да кутулалбайт. Качып көргөндөр да болду, жашырып эмне, бирок ошол качкандар айланып келип, акыры ошол эле азаптуу элге кол салат экен да, анын душманы, каракчысы болушат экен. Башка жол жок, ушул гана экен. Буга да көзүбүз жетти. Эсиңдеби, Жер, баягы кыштын күнкү түн?

-Ооба, баягы сен адашып кеткендегиңи айтасыңбы?
-Ошону айтам. Кырк үчүнчү жылдын кыш ортосу бекен ай, же жазга маалбы. Айтор, кар кетелек суук болчу. Түндүн кайсы убакты экенин кайдан, эл тегиз жаткан терең түндө, алда ким терезени сындырып жиберчүдөй ургулап: "Толгонай! Бригадир! Тур эртерээк! Ойгон!"-деп кыйкырды. Эсибиз чыгып, Алиман экөөбүз секирип турдук. "Эне! Эне!"-деди Алиман, кандайдыр бир укмуштуу нерсени күткөндөй дабыш менен. Алда курган үмүт ай, дайым эстен

чыкпаган нерсе, ошол учурда менин да жүрөгүмдү колкомо тыга салбадыбы: аскердегилердин бири келип калдыбы деген ой кетсе болобу. "Сен кимсиң? Сен кимсиң?"-деп терезеге жүткүндүм. "Чык эшикке Толгонай! Бол эрте! Сарайдан ат уурдалды!"-деди келген киши. Алиман чырак жаккыча өтүгүмдү кие салып, көчөгө жүгүрүп чыктым. Ат сарайга башкармалар да жетип келген экен. Сары жорго баш болуп, аны биз колхозго өткөрүп бергенбиз, арабага чегилип жүрчү үч ат жок. Биздин бригаттын жазгы кош айдоого байлаган мыкты аттары эле. Аттардын түнкү чөбүн салам деп, атканачы чөпканага чыгып кеткенде алып кетишиптир, келсе сарай караңгы, чырак өчкөн, шамал өчүргөн экен деп, шашпай күйгүзү караса, бери четте үч аттын орду бош. Ал кезде үч жумушчу ат жоготуу, колхоз үчүн азыркы кезде он трактор жоготкондой кеп эле да. Ал эми нары жагын ойлосоң, фронттогу солдаттардын ар биринин бир сындырым нанын тартып алгандай кеп эмеспи. Жабыла аттанып, кээ бирлерибиз октолгон мылтык ала чаап, куугунга түшкөнүбүздө, уурулар жолукса оңдурбайт элек. Кудай бар, оңдурбайт элек! Бирок жеткен жокпуз, узап кетишсе керек, кайда кеткенин ким билсин.

Айылдын сыртында эки-үч топко бөлүнүп, туш-туш жакка чыктык. Ошондо адашып жүрбөймүнбү. Мингеним колхоздун зоот айгыры эле, жаныбар камчы тийгизбей алып учуп, чоң жолдон өтүп, тоо тарапты бет алганымды билем. Артымдан келе жаткандар да бар эле, башка жакка уруп кетишкенби, алардан узап кеткенимди көптөн кийин билдим. Каракчылардын караандары кайдан көрүнөт экен деп, тизгин тартпай, ээн талаалар менен чаап келе жатып, бир кезде ат токтотй калганда гана, башын жыйып карасам, алдымда - терең аң. Тоо этектеп келип калыптырмын. Карайган кыр үстүндө аркан бою ай чалкалап, жылдыздар котолушуп, асман ачык экен. Муздак шамал тоңголок кар үстү менен сыйгалап, жансыз кууралйларды бирине бирин сүйкөнтүп, тымызын ышкырып, ураган эски коргон арасында үкү-жапалактар үн салып турду. Бул түнү дүйнөнүн ар кайсы жеринде ар кандай жакшы да, жаман да иштер болгон чыгар, тарыхтын ар кандай улуу да, арзыбас да окуялары өтүп жаткан чыгар, ал эми биздин айылыбызда мына ушундай шойкон түн болду. Аттарды ким алды экен, кандай немелер? Мындай учурда элдин убал-сообунан коркпогон кимдер болду экен? Аңдагы камышта бекинип жүрүшпөсүн деп, сайга түшүп карадым. Эчтеке жок, болгону, бир түлкү булаң этип, камыштын ичинен чыга качты да, ай жарыгында көгүлтүр кубулуп, жар үстү менен күмүш куйругун сүйрөп сызып жөнөдү.

Айылга карай тарттым. Аң бойлоп келе жатып, эсиме түштү: Жекшенкул деген бирөө аскерден качып келген имиш, жанында эки жолдошу бар, Сары-ЖАйыктагы казактардан имиш деген каңырт сөздөргө анча ишенген эмес элем. Кантип эле көпчүлүк фронтто өрт кечип, кармашып жатса, булар мында кара жанын ала качып, бекинип жүрсүн? Ал эмне деген жүзү каралык: "Сен өлүп тур, мен жашайын дегениби? Ошол да кишиликпи?"-деп ойлоп жүргөм. Айылда ар кимдин сыры белгилүү эмеспи, мындай ишке бара турган эч ким жок болчу, андан калса үч жылкыны бирдей кайда батырат эле. Ууру тыштан тийди. Жанагыдай сырттап, тоо-ташты аралап жүргөндөр гана жашырын сиңирип кете алат деген пикирге такалдым. Жекшенкулдардын аскерден качып жүргөнү чын болсо, ошолордун колунан келди го деген шек туулду. Андай дейин десең, ууруну көзүн менен көрүп, колуң менен кармап алган жериң жок. Бирок Жекшенкулдар менен кийин өтө түшүп, беттешип калууга туура келди. Ал иш жазында болду.

Чынын айтсам, колхоздун күндөлүк убаракерчилигинде жүрүп, бул окуя эстен чыгып кеткен эле. Үч ат бир соконун күчү, эпте кунан-пунандарды үйрөтүп, бригаттын соколорун түгөлдөдүк, айла канча. Ушуну менен кош айдоо келди да, ууру эмес кудайды да унутаарлык түйшүк башталды. Менин турмушумда эң оор жаз ошондо болду го. Эл кантсин, эл иштейин эле дейт, бирок ачарчылыктан кетмен шилтөөгө жарабай калгандар болду. Баштагыдай кубат жок, иштер кечиктирилип жатты. анысы ал болсо, колхоздо үрөн аз, кампанын ичин шыпырып жатып, ар бир данды терип жатып, зор-зор менен

бригадабызга берилген айдоо планын орундаттык. Ошол күндөрү элдин түрүн көрүп катуу ойлондум. Эмгек күнгө эчтеке албаса, ичерине оокат болбосо, элди кырып алабызбы? Эмдиги жазда мындан беш-бетер ачаарчылыкка дуушар болобуз го. Жок, биздин минтишибиз жарабайт, кантсе да бир акылын табыш керек деп жүрүп, тээ жогору тоо этегинде, кысыр жаткан эски аңыз болор эле го, ошону буздуруп, эгин септирмек болдум. Башкармага кеңеш салдым, райкомго чейин бардым, түшүндүрдүм: муну биз пландан сырткары өз күчүбүз, өз аракетибиз менен элдин эмгек акысына деп атайын арнап айдайбыз. Стол кучактаган кимдир бирөө колхоздун сталиндик уставын бузасың дейт. "Уставың кара жерге кирсин!-дедим. -Бар, Сталинге айткын! Биз ачка жүргөндө, силерге ким оокат таап берет?", "Оозуңа карап сүйлө, өлгөнү жүрөсүңбү?"-дейт. "Карабайм этпейм! БИз ишке жарабай калсак, фронттогу солдаттарга ким нан таап берет? Ушуну ойлобойсуңарбы?" Койчу, акыры макул болушту, бирок кеп башкада эле да- себе турган урук жок, колхоздун кампасында дан дегенден тимеле ырымга калбады го, кайдан алам. Айлам кеткенде, элди эыйналышка чакырып, өзүчө кеңеш курдум. Чыгып сүйлөдүм, чын сырымды айттым: "Кана, көпчүлүк, кеңешип кескен бармак оорубайт. Эмне кылабыз. Эмки жазда да ушинтип кезерип отурабызбы, же бир аракетибизди көрөбүзбү? Берки эгинденрден үмүт этпейли, жашырып кереги эмне, анын баары, үрөндөн башкасы, туташ фронттуку, согушта жүргөн аскердин азыгы. Ал эми урук тапсак, пландан сырткары эгин айдай турган чамабыз бар. Анын түшүмүн эмгек акыга, кары-картаң, жетим-жесирилерге бөлүштүрүп беребиз. Мага ишенсеңер, милдетин мойнума алам. Сөздүн ток этери бул-үйүңөрдө ичип отурган, баштыктардын түбүнө сактап отурган бydырыңарды бергиле, жерге себебиз. Мейли, азыр ичпесек жок, чыдайлы, эптеп ак ичип, бышыкчылыкка жетербиз. Өзүңөр үчүн, бала-бакыраңар үчүн эрдик көрсөткүлө, айланайындар, аябагыла, оозуңардан кайра чыгарсаңар да кайра бергиле, убактысын өткөрбөй эгинди сээп калалы!"-дедим. Жыйналышта кишилер макул дешкени менен иш жүзүнө келгенде кыйын болду.

Өзгөчө балалуу аялдар тимеле колуңа өлүп берчү немедей тытынып, согушуңду, турмушуңду, колхозуңду каргап, сактап отурган буудай барбы, арпасы барбы балдарынан бөлүштүрүп берип жатышты. Арабаны көчөгө жүргүзүп коюп, үймө-үй кыдырып,бирөөгө жакшы, бирөөгө жаман айтып, тилдешип да кетип, алды жарым пуд буудай, арты бир пияладан сулуу берсе да, бергенин койбой жыйнап жүрдүм. Мейли, бир кочуш дан-алда пайда, күзүндө ошол бир кочуштан бир пуд эгин алсак, азыркынын эсесин кайтарып алганыбыз ошол болбойбу, деген гана ойдомун. Антпесе, мындайга барбайт элем го. Ошннтсе да, эмне үчүн мынчалык катуулук кылдым экен ошондо? Оң карап күлүп, сол карап ыйлап, деги эч кимди аяган жокмун го. Бир тобунун колунан эле тартып алгандай болдум. Бечара, Айша кошунамдын ошондогусун түк унутпаймын. Күйөөсүнөн эрте ажырап, Жаманбай согуштан мурун эле каза таппады беле, убайым тартып жүрүп, Айша кеселман болуп калбадыбы. Оңоло калганда колхозго иштеп, огородуна иштеп, жалгыз уулу Бекташты эптеп чоңойтуп жүрдү. Анысы да кадимкидей ишке жарап, бир үйдү бага тургандай жетилип калган. Бекташка ошол күнү урук жыйнаган арабаны айдатып койгом. Алардын үйүнүн тушуна келгенде: "Бекташ, үйүңөрдө бир нерсе барбы?" -дедим. "Бар, бир аз"-деди бала.- "Баштыкта, мештин артында". "Эмесе алып кел"-десем, "Жок, Токон апа, өзүңүз барып алыңыз"-деди.

Эки-үч күндөн бери оорусу кармап, Айша үйүндө отурган экен. Иреңи бозоруп кыйналып турса керек, "Эл катары берчү немеңди бергин, Айша"-дедим эле. "Бар болгон эгинибиз тиги"-деп, баштыкты көрсөттү. "Ушул болсо да бергин. Урук үчүн, айдоо даяр, жерге себебиз",-десем, Айша кабагы томсоруп, унчукпай калды. Алда, жокчулук ай, адамды кандай кор кылат! "Айша, ушуну менен көп болсо он күн оокат кыларсың, кийин кыштык азыгың болоор, эртеңкини да ойлойлу, балаңдын убайын көр, көчөдө арабасы менен күтүп турат",-дедим. Айша эрдин тиштегилеп, жалооруду: "Бар болсо аяйт дейсиңби, Толгонай. Өзүң деле көрүп жүрбөйүңсүңбү, мен минтип чала жан болсом Кудай кошкон кошунам эмессиңби..." Каңырыгым түтөп бошоп кеттим,

бирок ошол замат боштукту четке кактым: "Мен азыр кошунаң эмесмин!-деп катуу сүйлөдүм. -Мен бригадирмин, көпчүлүктүн атынан ушул эгиниңди алып кетем!"-дедим да, ордумдан туруп, баштыкты колго алдым. Айша унчукпай тескери карады... Алты-жети кило буудай экен. Баштыгы менен алып кете берейин дедим да, кайра чыдабай теңин чоң табакка төктүм. "Бери кара, Айша. Теңин эле алдым, капа болбочу"-дедим. Айша башын буруп мени караганда, көзүнөн аккан жаш бопбоз сала болуп бетинен төгүлүп турган экен. Ошондо эле таштап кетсем кана. Мынадай болорун билиптирминби. Баштыкты кармаган бойдон үйөң чыга качтым. Адамы минтип кейиткенен көрө, э, курусунчу дүйнөсү! Эмне үчүн, Эмне үчүн ушинттим экен! Азыр эстесем да, кечиргим келбейт кылганымы.

-Жок, Толгонай, сенин анда эч кандай күнөөң жок. Сен элге жакшылык кылайын дедиң эле, ордунан чыкпай калбадыбы.

-Ооба, айланайын дыйкан талаам, сен баарына күбөсүң: ниетим жакшы болчу. Ал эми ошондо айылдагылар жабыла сабашып өлтүрүшсө да, макул элем. Билесиң го, эки чоң кап уруктук эгин чогулду. Аны бир калбырга салып, тазалап айдоонун башына өзүм жеткирип таштагам. Ал күнү кое турсам да болот беле. Соколой турган бир аз аянт калган болчу. Эртеси азандан туруп үрөндү айдоого өзүм чачмак элем. Үрөн даяр, бардыгы эле ойдогудай чыгып келе жаткан. Кеч кирерде үйгө келип, алда эмнеге күйпөлөңдөп, тынчтык таба албадым. Күндүзү Бекташ менен дагы бир балага тырмоочторду арабага салып, аңызга жеткирип таштагыла деп дайындаган элем.

"Бала, баланын иши чала"дегендей, тигилер айтканымды орундатты бекен, жокпу деп, ишеналбай Алиманга айттым:"Мен тиги кошчуларга барып келе коеюн-бат эле келем"-деп, аттанып чыктым.

Айылдан өтө берип, желдире бастырдым элем: каш карайып, кеч караңгысы улам коюлуп келе жаткан. Коштун башына жете бербей, айдоодо сокого кошулган өгүздөр ээн туруптур, жанында эч ким жок. Ушул убакытка чейин унааны сокодон чыгарбаганы эмнеси деп, сокочу балага ачуум келди. Кайда жүрөт боду экен ал жубарымбек дегенимче болбой, жол боюнда малалары менен оодарылып жаткан арабаны көрүп, эсим чыгып кетти. Арабанын жанында эч ким жок. "Ай, балдар! Кайда, жүрөсүңөр, кайдасыңар? Ким бар мында?"-деп кыйкырдым. Жан адам жоктой, эч андай жооп болбоду. Бул эмнеси, булар соо эмес ко деп, алачыкка чаап бардым. Аттан секирип түшүп, ширеңке чагып кирип келсем, Бекташ жолдошу менен, сокочу бала- үчөө тең колдору артына байанып, жерде жатышат. Кийимдери тытылып, бети-башы кан, ооздору толо тыгылган курумшу. Бекташтын оозунан курумшуну жулуп алып:"Үрөн? Үрөн кайда?"-дедим."Алып кетишти! Сабап алып кетишти!"-деп, уурулардын кеткен жагын башы менен көрсөтө берди. Ошол жерден кандай болгонун билбейм, атка ыргып минип, куугунга түштүм. Өмүрү антип ат чаап көргөн эмес чыгармын. Жаныңа бычак тийгенде, эчтекеге карабайт турбайбы адам. Караңгы түн эмес, мейли көр караңгысы болсун! Өз үйүмдү өрттөп, өз мүлкүмдү тоноп алып кетсе ыраазымын, кырманга кол салып, тогуз кап эгин алып кетсе чыдар элем- кырмандын кешиги дээр элем, бирок бул үрөн үчүн тимеле өлүп берүүгө даяр элем!

-Ооба, Толгонай, элдин оозунан жулуп алган ар бир дан үчүн, адамдын канынан кымбат ошол үрөн үчүн жаныңды курман чалсаң да аз болор эле. Түн караңгысын силкинтип, ошондогу айкырганың:"Токто! Токто! Жүзү каралар!"-деп, ушундай бир заардуу кыйкырдың элең, уйкуга кетип бара жаткан жеримден селт этип, ойгондум. Аттын төрт аягы дүбүрттөп, тигилерге жакындап келе жаткан экенсиң.

-Ооба, ай-ааламды бузуп айкырганым чын. Ушинтип кыйкырып келе жатканымда, ишим ак экен, каракчылардын артынан билгендей түз салыптырмын. Көп өтпөй алдыда уурулардын караандары көрүнө берип,

аттарынын такалары ташка чагыла түштү. Үчөө экен, атчан немелер каптарды бөктөрүнүп тоо тарпака уруп кетип бара жатыптыр. "Токто! Таштагыла үрөндү! Ташта үрөндү! Ташта дейм!"-деп, камчы шыбап калбай келе жаттым.

Арабыз улам кыскара берди, анткени тигилер кап салынып, катуу чаап кете албады. Бирок эгинди да таштaшпады. Кимдир бирөө ортодо жорго минип бара жатыптыр. Эски малдын көзү эмеспи, артынан тааныдым, жүрүшүнөн, арткы ак байпак аягынан тааныдым-биздин сары жорго экен. Кышында аттарды уурдап кеткен да ушул турбайбы. "Токто! Мен билем силерди, мен билем сени, Жекшенкул! Сен Жекшенкулсуң! Узатпаймын эми сени, токто!"-деп кыйкырып келе жатканымда, чын эле Жекшенкул экен, жоргонун башын бура тартып, караңгыда булаң эте түштү да, мылтыктын оозунан жарк эткен от көзүмдүн катарынан эки жолу чагылыштырып, тарс эткен үн менен кошо, атым мүдүрүлүп, тигинеден нары тебетейдей учуп түштү. Жыгылып бара жатканымда бир оокумга мылтык атылганын, ок тийгенин түшүндүм, андан аркысы-капкараңгы бейкабарсыздык болду.

Бир убакта эсиме келип, көзүмдү ачсам айлана-тегерегим тыптынч, чалкадан түшүп жаткан экем, бүткөн боюм өзүмдүкү эместей, коргошундай салмактанып, кыймылдоого дарманым жок. Жанаша жерде-кээде коркурап, кээде теминип, аяк силкип, ок тийген ат жаны чыгып жатыптыр. Ал дагы коркурап кыйнала түштү да, кыймылсыз жатып калды. Аны менен кошо турмуштун баары токтоп калгандай сезилди. Жымжырт түн жана мен... Өйдө туруп эптеп бир аракет кылгым да келген жок. Кандай иш болуп кеткенин ошондо гана толук түшүндүм. Ушул бойдон көзүм жумулуп кетсе, өлсөм дедим. Элге эми эмне дейм, кайсы көзүм менен тик багып караймын? Көзүмө жаш толуп, асманды тиктесем, тунарган саманчынын жолу төбөдө чолок тартып, куду Айшанын бетинен төгүлгөн боз жаштай бопбоз болуп сарыгып турган экен. Дирилдеген эриндеримди тиштегилеп, эл үчүн, журт үчүн, келечек үчүн сурап, тилеп Айшаларды ыйлатып тартып алган үрөнүмдү жутунган көр тамагы үчүн алып кеткен качкындарды каргадым: "Ылайым, кан төккөн элдин кусуру урсун силерди, согуштун кусуру урсун сени, Жекшенкул!- Ушинтип жүрүп жаныңды баккандан көрө адам болуп дүйнөгө жаралбай эле койбойсуңбу! Субанкулум, Касымым ичкен сууну сен да булгап ичип жүргөн экенсиң... Тү, сенин бетиңе..."

Мен ушинтип көпкө жаттым. Бир убакытта кимдир бирөөнүн басып келе жатканы угулуп: "Токон апа! Токон апа-а-а-а!"- деген баланын ыйламсыраган үнү угулду. Дабышынан тааныдым-Бекташ экен. Издеп жүрсө керек. Башымды өйдө көтөрүп: "Бекташ, бери бас!"-деп чакырдым. Адам да, атанын баласы да, жаныма жетип келип: "Токон апа, аман-соосуңбу, Токон апа?" -деп ашымды жөлөп, аман-соо элемин, белимди өйдө көтөртпөй жатат, кокустап калса керек десем, ал эчтеке эмес, жакшы болуп кетесиз, Токон апа, деп, аптыга сүйүнүп нары жакта издеп жүргөн жолдошторуна: "Балдар, бери келгиле, Токон апам мында экен, аман-эсен, аман-эсен экен!"-деп чакырды. "Эми апаңа эмне деген жооп беребиз?"-десем. Бекташ бир аз унчукпай туруп: "Жообун мен өзүм берем, Токон апа. Элдин баарына жоопту өзүбүз беребиз, Токон апа, эчтеке эмес!"-деп, бала да ошондо 14-15теги кези, ызасына чыдабай ыйлап жиберди. Муштумдарын түйүп, өйдө тура калып, тоо тарапты карай, колун кесеп, сүйлөдү: "Биз барибир өлбөйбүз, көрөсүңөргө мен да чоңойуп жетилермин. Бул кылганыңарды эч убакытта унутпаймын!"-деди. Анын ушул кайрат сөзү үчүн, делебем козголуп ыйладым. Ошентсем, ыйлабаңыз, Токон апа, мен да сиздин балаңызмын, мен да чоңоемун, Касым акемдин ордун жоктотпоймун деп, колтугумдан жөлөп өйдө тургузду.

Балдар мени арабага салып, үйгө жеткиришип, эки-үч күн ооруп, төшөктө жаттым. Айылдагылар баары калбай, көңүл сурап, келип-кетип турушту. Элге рахмат, раазымын, ошондо эч ким эчтеке деп кекеткен жок мени. Ошентсе да көздөгөн ишим ордунан чыкпай, катуу кейидим. Айдалган аңыз куру калып,

үрөн себилбей, каракчыларга жем болуп кеткенин эстеген сайын, жүрөгүм кансырап жатты.

-Анын, чын. Толгонай. Сен гана эмес, мен да аны сездим. Ошол жайдак калган аңыз менин денемде бүтөлбөгөн жарааттай болуп, орду көпкө чейин сыздап жүрдү. Айдоого,үрөн себилесе, менин эң чоң жараатым ошол эмеспи, Толгонай. Согуштун айынан канча эгин себилбей, канча адамдын өмүрү түпкүрүнөн кыскарды. Менин барып турган душманым, согуш баштагандар, анткени алар эгин сеппейт.

-Туура айтасың, согуш менен эгинчилик бири-бирине карама-каршы нерселер эмеспи, согушкан эгин айдабайт, демек ал бардык адамдардын насибине кол салат, демек ал бардык адамдардын душманы. Майсалбек, айланып кетейин кеменгер уулум, ал ушул жөнүндө катында жазбады беле. Эсиңдеби, Жер, Майсалбектин жазган каты?

-Мен аны жат билем, Толгонай.

-Ооба, сен экөөбүз аны жат билебиз. Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн биз баарын кайрадан эскеребиз. Жер-Энем.

-Сүйлөй бер, Толгонай. Сенин бул айткандарың эскерүү гана эмес, ар дайым көкүрөктө турган нерсе. Майсалбегиндин жазган катын дагы бир кайталап айтып берчи. Майсалбек сенин гана уулуң эмес, ал менин да уулум, Жер уулу-Майсалбек!

-Мен ошондо үйдө ооруп жатканымда, айылдаштарым ал-жай сурап, ар кимиси жылуу сөздөрүн айтып, көңүл улап жүргөндөрүнүн дагы бир себеби бар турбайбы. Мен аны сезип да калгандай болдум элем бир чети.

Айша кошунам, бечара, өзү араң онтолоп жүрүп, кичинекей чөйчөккө каймак сызгырып келиптир. Ал үйгө кирип келгенде, өгүнкү кылганыма катуу уялдым. Сөз таба албай, унчукпадым. "Толгонай, сен ойуңа эчтеке албагын,- деди Айша. -Менин боштугумду кечирип кой. Сендей аял үчүн керек болсо, жанымды да аябаймын. Керек болсо, жалгыз уулум БЕкташты да беремин. Ал ансыз деле эки үйдүн ортосундагы бала болуп калды, сени менден артык көрбөсө, кем көрбөйт. Сен биз менен кишисиң, биз сени менен кишибиз ушуну түшүнүп койгун"-деди. "Рахмат, бул айтканыңа",-дедим мен да. Анчейин оюндагысын айткан экен десем, анын да сөзүнүн астары бар турбайбы.

Ошонун эртесинде белимдин ооруганы жеңилдеп, үйдө ары-бери кыймылдап, эшикке чыктым. Терезенин астына кийиз салып, күнгө жылынып отурдум.Алиманды жумушка чыга бер десем, башкарма бүгүн дагы бир күн энеңе каралашкын, үйдө бол деп уруксат берди деди. Короодо от жагып Алиман кир жууп жаткан.

Эшик алдындагы жоон түп кары алма ошол жылы калың гүлдөп, кайра күч алып жашаргандай сенселип шамал тийгенде, бутактарынан аппак күкүм себелеп жатты. Алма гүлдөгөн кезде абада көк кашка булактай тунукталып, эң бир таза болот эмеспи. Алыста жалтылдаган тоо мөңгүлөрү даана көрүнүп турду. Үшүнтүп отурганымда көчөдөн почточу Темир чал кирип келди. "Арыба, Толгонай",-деп анча сөзгө да келе бербей, шашылып, өзүнчө эле алда эмнеге сумсая, күрсүлдөп жөтөлүп, "Суук тийип калыптыр, кургурдуку",-деп сүйлөнүп жатып, сага кат бар беле дегендей, сумкасын аңтарып кат берди. Анын бул камырабастыгына таарынып: "Жана эле айтпайсыңбы, зарыктырбай! Кимден экен?"-десем, Майсалбектен көрүнөт деди. Сүйүнүп жүрөгүм аптыкканынан демейде МАйсалбектин каттары үч бурчтук болчу эле, бул жолу басма менен басылган төрт бурч, сырты калың атлес кагаз экенин да капарыма ала бербептирмин. Ушул учурда, жарадар бутун сүйрөп балдакчан Бектурсун келип калды. Коңшубуз эле, ээрикккенде биздикине келип,

кобурашып кете турган. Кат келген турбайбы, Майсалбектен го деп, өтө сабыр күтүп, кол алышты. "Колуң эмне калтырайт? Бери отуруп, окуп бере салчы"-дедим. Ошентсем кийиздин четине отуруп жатып, кокуй бутум, онтоп ирeңи кубарып, тердеп кетти өзү. Катты колу калтыра араң ачты да, окуй баштады,А, кайран балам, кайран кат...

"Апаке, ак сүтүңдөн айланайын апакем,-деп баштаптыр. -Мен сени кандай киши экениңди билбесем, бул катты жазбайт болчум. Сенин акымандыгыңа, кайратыңа, сенин күчүңө ишенип жазып отурам. Ошентсе да эмне деп түшүндүрүп, эмне деп айтууга сөз таба албай алакандай ак баракты тиктеп отурган кезим.

Акыр түбү менин кылган ишимди туура деп табарсың, мен ага өзүмө ишенгендей ишенем. Ооба, апа, сөзсүз мени туура дээрсиң... Антсе да, түшүнсөң да, жүрөгүңдүн түпкүрүндө мага деген айтылбаган суроoң калаар: "Балам кантип өз өмүрүңдү өзүң кыйдың? Адамга бир гана жолу берилчү бул жарык дүйнө менен кантип өзүң эле коштошуп кете бердиң? Мен сени эмнеге төрөп, эмнеге өстүрүп чоңойттум?" Ооба, апа, энесиң, сенин бул суроoңо тарых кийин жооп берер. Ал эми менин айтаарым, согушту биз тилеп алган жокпуз, бул көптүн башына келген кыйын иш, бүткүл адам баласына балта урган зулум күч. Биз аны менен күрөшпөй кое албайбыз, аны үчүн кан төгүп, аны үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз. Антпесек, биздин адам деген атыбыз өчөт. Мен согушта жүрүп эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмес элем, мен өзүмдү эң бир жөнөкөй, эң бир асыл ишке-мугалимдикке даярдап жүргөм. Заманым ушул экен, балдарды тамга таанытып, окутуунун ордуна, курал кармап жоокер болдум. Ал менин айыбым эмес.

Мына азыр мектепте окуучу жаштарга менин биринчи жана эң акыркы берип кетээр сабагым ушул, аларга окутуп кеткен билимим да ушул. Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди жумшайм.

Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке барып, кайра кайтпаймын. Душмандын талылуу жерине барып, аны кыйратып өзүм да жок болом. Мекен үчүн, эл үчүн жеңиш үчүн, дүйнөнүн бардык жакшылыгы үчүн...

Бул менин акыркы катым, акыркы калем шилтешим, акыркы сөзүм. Апа, миң бир эки апа десем да кадырыңа жетер белем, түшүнгүн: бул жөн эле өлүп берүү эмес, бул эле жөн эле жан кечтилик эмес, бул өмүр сүрүүнүн эң бир эбегейсиз түрү. Кулакка балким, жат угулса да,бул жашоо үчүн болгон өлүм, мен өз ыктыярым менен ушуну туура таптым. Мен эч кандай кылчактаган жерим жок. Мекеним бул ишти мага ишенип тапшырганы үчүн сыймыктанам!

Мени жоктобо, апа. Менин артымда туягы калган жок дебе. Дүйнөдө мындан ары согуш болбосо, жаңыдан төрөлгөн баланыны ыңалаганы-ошол мен, бой жеткен кыздардын жоодураган көздөрү-ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин-ошол мен, мугалимдин балдарга биринчи үйрөткөн "А" тамгасы-ошол мен, ошонун баары мен, ошонун баарын мен, мен деп билип жүргүн, апа!

Ыйлаба, апа, эч ким ыйлабасын. Мындай өлүм үчүн эч ким ыйлабасын. Кош, түбөлүккө кайрып кош!... Кош, карааныңдан айланайын Ала-Тоо!

Сенин мугалим уулуң-лейтенант Майсалбек Субанкулов.

Фронт. 9-март 1943-жыл

түнкү саат-12."

Мөгдөгөн башымды өйдө көтөрүп карасам, короодо жарданган эл туруптур. Баары тең унчукпай баштарын салаңдатып, аза тутуп турушкан экен. Эч ким үн чыгарып ыйлаган жок, Майсалбек эч ким ыйлабасын деген турбайбы. Аялдар

мени колтуктап сүйөп, өйдө тургузушту. Гүлдөгөн алмага жел тийип, бутактарынан себелеген апапакай бүрлөрү бети-башыма себеленип, жеңил гана кол тийгизгендей, сылап өтүп жатышты. Ошол гүлдөгөн алманын нары жагы, айылдын үстү, алыскы тоонун үстү чеги жок, түбү жок мелтилдеген, таптаза көгүлтүр асман экен. Дүйнөнүн мынчалык кең экенин көргөнүмдө, дүйнөнүн мынчалык тар экенин сезгенимде, ай-ааламды бузуп, озоңдоп, бакырып ыйлагым келди. Ага болбой тиштенип тура бердим. Алиман баятан бери кантип турганын билбейм, мен өйдө турганымда, эки колун сунуп, сокур кишиче, мени көздөй темселеп келе берди да, бир убакытта бетин алакандары менен мыкчый басып, тескери бурулуп кетти...

Мына үшүнтүп, ортончу уулум Майсалбегимден да ажырадым. Таштап кеткен тумагы калды...

-Менде болсо Майсалбектин жергеси деген атагы калды, Толгонай. Элге-кылган иши, даңкы калды.

-Ооба, Майсалбектин аты өчкөн жок. Баатыр деген наамы менен ардакталып кыштакгыбыз "Майсалбек" атындагы колхоз болду. Фронттогулар Майсалбектин жазып кеткен катын өздөрүнүн катына кошуп, селсовете жиберишкен экен. Ал катта МАйсалбектин көсөткөн эрдигин жазган жоокер жолдоштору баарыбызга көңүл айтып, силердин уулуңар жердешиңерди эч качан унутпайбыз, анын ысымы менен Мекенибиз дайым сыймыктанат дешиптир. Көрсө, Майсалбегим чалгынчы турбайбы. Биздин аскерлер чабуул жүрөрдө немистердин жашыруун жерде топтогон курал-жарак, ок-дарылары бир түндө от алып, айлана тегеректеги токойлор жапырт кыйрап, фронттогу чабуулдун чоң жолу ачылыптыр.

Ошону кылган менин уулум Майсалбек болуптур. Мен да анын бул эрдигине сыймыктанам. Антсе да, менин оюма койсо, согуш чыкпаганда мен анын башка иштери менен сыймыктансам бактылуу болоор элем, өзү айткандай, балдарды окутуп, окуткан жаштар өзүнөн мыкты, өзүнөн билимдүү чыгып, ар түркүн иш, ар түркүн илимде даңкталышса, Майсалбегимдин даңкы да ошол болор эле. Адам баласына эң оболу так ошондой даңк керек. Ал эми согушта көрсөткөн баатырдык- зор эрдик экенинде талаш жок, аны үчүн башымды ийип уулума жүгүнөм, бирок ошончолук өкүнүп тирүү жүргөнүнө эчтеке ыраа көрбөйм.

Согуштан эзелде эч ким жакшылык көргөн эмес...

-Ырас, Толгонай,согушту женген күндө да, анын күйүтү кубанычынан аз болбойт турбайбы. Ошол жылы жениш келген жазда. Силердин аскер тосконуңарды али да унуталбаймын Толгонай.Ошондогун кайсынысы сүйүнүч,кайсынысы атман экенин али да айталбайм ...

-Мен да айталбаймын -кубанычыбыз көп беле же күйүтүбүз көп беле...Душман жеңилип, согуш аяктаганда, алдастаган дүйнө тымтырс боло түштү да, мурда согуштун кызуусу менен анча байкалбаган нерселер ошондо элдин жүрөгүн дагы бир сыйра кансыратып алды. Анткени, жеңиш олжо алып, майрам болуп келген жок, ал бизге согуштан аман калган жоокердин сүрдүү кейпине, нечен жолдор басып, таманы тешилген солдат өтүгүн кийип келди.

Ошол күнү бизге коштун кезеги тийип, өгүз соко менен огородду айдап, жүгөрү сепкени жатканбыз. Көчөдө кандайдыр бир дабыштар чыгып, жүрүшкөн кишилерди көргөндө, Алиман билип келе коеюн деп, чуркап кетти да, кайра шашылыш жетип келди: "Эне, элдин баары аскерлерди тоскону кетип бара жатышат, айылда эч ким калбай жөнөштү. Жүр, эне, эртерээк бол!"-деди. Сокону, өгүздөрдү бороздорго таштаган бойдон жөнөдүк. Чын эле көчө кым-куут. Кыз-келиндер, бала-бакыра, алтүгүл кедендеген кемпир-чал калбай, аттуу, жөө кишилер баары тең жол тоскону кетип бара жатышыптыр. Бул кабар кайдан чыкканын ким билсин, фронттон бошонуп келе жаткан бир солдат,

Күмүштак деген жогорку айылдын баласы дешти, "аскердин баары үй-үйлөрүнө кайтып келе жатат" деп, жолуккан бирөөгө айтып кеткен имиш. Станцияга эки эшелон аскер келип токтогон имиш, бүгүн түштө барып калабыз деп, кабар айттырышкан имиш. Айтор, мына ушундай сүйүнүчтүү имиш сөздөр! Эл жарыктык ушул эле кабарды эңсеп турган экен, аныгын эч ким билбесе да, күмөн санаган жан жок, бир да киши калбай тегиз тосуп чыктык. Согуш чыгар жылы жаштар сала баштаган жаңы көчөнүн ордуна , айылды этектеп чогулуп күтүп турбадыкпы. Ал кезде ошол ташталган чала көчө, чала тамдарга үйрөнүп бүтсөк керек, майдандан жеңиштүү келе жаткан эр-азамат жоокерлерибизди кандай касиеттүү, кандай армандуу жерде күтүп турганыбызды ойлобоптурбуз. Тилегибиз-аскерлерди айылга кире бериштен жалпыбыз менен тосуп алмакта эле. Улгайгандар арыктын кашатына бийигирээк жарданып, аттуулар ат үстүнөн, балдар ураган тамдардын дубалдарына чыгып, шамдагайлары ал түгүл, бутактарга чыгып кетишиптир. Ана келет, мына келеттин арасында түш көргөн аян көргөндөрүбүздү сүйлөп, жолдон таштарды жыйнай салып, төлгө тартып, түш, аян, төлгөнүн баарын жакшылыкка жоруп, чоң жолдон көзүбүздү айрыбай, тигилип карап турдук. Азыр ойлоп турсам, дүйнөдөгү адам баласынын баары ушундай бир тилекте, бир ниетте, бирине бири жакшылык жоруп, өз уул -балдарын ушунчалык сүйүшсө, ушунчалык күтүшсө, балким, согуш болбос беле.

Чогулган көпчүлүк кээде демин ичине катып, унчукпай, сөз сүйлбөй да турду. Ар ким өзүнчө ой жүгүртүп турган болуш керек. Анткени, беш жыл кандуу согушту башынан өткөрүп, эми жеңишке жеткенде, согуштун эң аяккы көрүнүшүнөн эл сүрдөп да турган болчу. Кимиси келип, кимиси келбейт деген суроо ар кимдин оюнда бар эле, ушундан тартып ар кимдин тагдыры, ар кимдин үмүтү ар кандайча чечилмек. Ушундан тартып ар кимде жаңы турмуш башталмак.

Бактын башына чыгып отурган балдардын бири бир кезде: "Келе жатат!" - деп кыйкырганда, комуздун чыйралган кылына кол тийгендей, баарыбыз тең селт этип, бир ооздон, "Келе жатат" деп кайталап, селейип туруп калдык. Бир оокумга топ ичинде , чымын учса угулчудай, жымжырт боло түштү да, ошол замат: "Кана? Кайда келе жатат? Кана?"-деген үндөр чыгып, ошол замат кайра басыла калышты. Алдыда, чоң жолдун үстүндө жалгыз арабадан башка эч нерсе көрүнбөдү. Айылга айрылышкан жолдун тушуна араба токтоду да, арабадан секирип түшкөн жалгыз солдат, баштыгын, шинелин ийинине арта салып, арабакеч менен коштошуп, бери басып жөнөдү. Биздин арабызда эч ким эчнерсе дегени жок, турган элдин баары унчукпай, таң калып карап турушту. Солдат улам жакындап келе берди, бирок бир да киши ордунан козголгон жок. Кишилердин апкаарыган жүздөрүндө дале бир нерсе күткөндөй үмүт сезилип турду. Анткени биздин күткөнүбүз жалгыз солдат эмес, жолго батпай калкылдап согушка жөнөгөнү сыяктуу калың аскердин тобу менен кайтып келиши эле.

-Пендесиңер да, Толгонай! Согушка жөнөгөндөр качан түгөл кайтып келчү эле? Адам деген кээде ошону эсинен чыгарып коет окшойт.

-Аның туура уулу талаам. Бирок биз пендебиз да: жакшылыктан дайым үмүтүбүз чоң. Ал эми ошондо жалгыз солдаттын келе жатканы, элдин үрөйүн учуруп, эсин оодарды. Солдат бери дөңсөөгө келип жетип, айылдын четинде козголбой калдайган элди көрүп, жүрөгү түштү окшойт, ал да чочуп туруп калды. Бул эмнеси, бул эмне деген немелер , булар эмне үчүн унчукпай карап турушат дегендей кыял менен, солдат кылчайып артын каранды. Өзүнөн башка жолдо эч ким жок экенин көрүп, ал бизди көздөй басты да,кайра токтоп, кайра кылчактай артын карады... Ал улам ушинтип келе бергенде, алдыда турган бир кичинекей кыз: "Ашыралы байкем! Ашыралы байкем келе жатат!"-деп кыйкырып жиберди Кайдан тааныганын ким билсин, солдатты көздөй жүгүрдү. Анын соңунан балдар чуркап, анан аялдап, анан турган элдин баары: "Ашыралы! Кокуй, чын эле Ашыралы турбайбы!"-деп чуулдашып

жөнөдү. Ошол учурда бизди кандай күч бийлеп, жүрөгүбүздө кандай асыл сезимдер ачылганын айта албайм-укмуштуу бир сүйүнүч, жан ээриткен мээрим, эреркеген ый баарыбызды тең эргитип алып учту. КУчак жайып солдатка жүгүрүп бара жатканыбызда.ю биз өзүбүз менен кошо бүт турмушубузду, баштан өткөн-кеткен күндөрүбүздү, азап-тозогубузду, уктабаган түндөрүбүздү, агарган чачтарыбызды, карыган кыздарыбызды, жетим-жесир калганыбызды, дайрадай аккан көз жашыбызды, кайратыбызды, муңубузду туу кармагандай , жеңиштүү келген жоокерибизге алып бара жаттык. Астынан тосуп жүгүрүп келе жаткан элди көргөндө, солдат утурлай басып, бери жүгүрдү.

Элдин күүсү менен чуркап бара жатканымда, бир убакытта баягы күр-шар келип, станцияга токтобой өтүп кеткен эшелон жанымда жарышып бара жаткансып, кулагым тунуп, чымын-куюн дөңгөлөктөр астында зыңылдаган темир жол жүрөгүмө зыңылдап, "Апа-а! Алиман!" деген, шамал жула качкан Майсалбектин үнүн кууп бара жаткансыдым.

Аттуулар адегенде жете барып, ат үстүнөн жапырылып, солдатты көтөрүп келе жаткан баштыгын, шинелин ала коюшуп, өзүнү байгеден чыгарып келе жаткан күлүктөй сүрөп келишти. Жер, Жер-Эне, сен ошол солдатты унутпайсың го? Баатырдын түрү эсиңдеби?

-Эсимде, Толгонай. Мен ал солдаттын түрүн эч убакытта унутпаймын, ал бүгүн дагы жол арыштап, кучак жайып "Айланайын, эл журт! Айланайын, эл-журт! Жаным курман! Башым курман!"-деп кыйкырып, жүгүрүп келе жаткансыйт. Анын көкүрөгүндөгү медалдары дале күмүш дилдедей шыңгырап, бетинен төгүлгөн жаш дале.ю андан-мындан тийген мөндүрдөй, тамчылап келе жаткансыйт. Ошонун баары эсимде, Толгонай!. Кең далылуу, каркайган бойлуу чоң солдат нечен ирет ажал менен беттешкен, нечен ирет ок тоготпой сурданган жоокер жаш балача буркурап, бүгүн да тетиги жолдо жүгүрүп келе жаткансыйт.

-Ооба, ооба так ошондой. Биз да жабыла ыйлап, эл менен солдат кошулганда, сагынышкан эки толкун кошулгандай, эзилишип, кучакташып көрүштүк. Ошол додолонгон ызы-чууда ар кимибиз туш-туштан Ашыралынын мойнуна, ийиндерине асылып өпкүлөдүк.

О, Жеңиш ай, тилеген-самаган, күрөштөн тапкан Жеңишибиз ай! Ассалоому алейкум, Жеңиш! Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечиргин Алиман өңдүү келинимди. Аман кайткан Ашыралынын көкүрөгүнө башын койгулап: "Кайда менин Касымым? Кайда?"-деп чыңарганын кечиргин. Баарыбызды кечиргин! Жеңиш! Сен деп канча чолпондорубуздан ажырадык!

"Башкалар кайда? Баланча кайда? Түкүнчө кайда? Качан келет калгандар?"-деп жабыла сураганыбызды кечиргин. Суроолордун камагында калып, көз жашын токтото албай: "Кеткендердин баары келет! Эртең келишет! Жакында келишет! Калбай келишет!"-деп, Ашыралынын айткандарын кечиргин. Кечиргин бизди, Жеңиш, кечиргин! Сени менен жүз көрүшү жатып, биз көңүлүбүздө ар кимибиз майдандан кайрылып келбегендер менен акыркы жолу дагы бир сыйра коштоштук, аларды дагы бир сыйра жоктоп, дагы бир сыйра күйүт тартып, көксөө сууттук. КЕчиргин мени, Жеңиш, кечиргин! Ашыралыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, МАйсалбегимди, КАсымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!

-Жок, Толгонай, андай эмес, дүйнө сенден кечирим сурансын, заман сенден кечирим сурасын! Сен кечирет белең, Толгонай?

-Кечирбес элем. ДУшманымды эзелде кечирбейм. Бирок заманыма кек сактаган жерим жок. Арты кайрылуу болсун! Антсе да согушта доом көп. Атылган ок, төгүлгөн кан-тарыхтын эсебинде, ал эми адамдардын бүлүнгөн

өмүрүчү? Аны кайсы эсепке ыйгарып, тарыхтын кайсы бетине жазабыз? Аны үчүн ким жооп берет? Жалт этип окко учпаса да, Алимандын тагдырын эстегенде, ичим күйүп чок болот. Анын убал-сообу кимге? Анын дартын кимге айтам? Кайран келиним, гүл сүйгөн келиним!

Ашыралыны туугандары үйүнө ээрчитип кетип, элдин баары таркап кеткенде, Алиман экөөбүз үйгө кайттык. Ушуну менен согуштан аласа-бересебиз бүтүп, мындан ары тынчтык заман башталмак.

Биз унчукпай келе жаттык. Жана ыйлаганынан улам Алиман дале ичтен солкулдап, аптыгып, үшкүрүп келе жатты. Кабагын чытып, эч жакты карабай түнөргөн түрүн көрүп келинимдин алда кандай ойлорго кабылганын түшүндүм. Күн күркүрөрдө аба думуккан сыяктуу, киши да ичи-араны ачуучу чоң сөз сүйлөөрдө кыйналат эмеспи. Ооба, Алиманым кыйналып турган эле. Анысын мен жалооруп тиктеген көздөрүнөн, тиштенген эриндерине сезип жаттым. "Ай, эми айрылышабыз го. Касымдан түңүлүп калды го,-деп ойлоп келе жаттым.-Айрылышпаганда кантмек элек. Өлгөндүн болжолу бар беле, же артынан өлөт беле, кетет да эми, кетпегенде арга канча. Аттиң-ай кантейин, кантейин. Кетсе кетет да. Качанка эле жесир отурмак. Көңүлү бузулуп кетип жатыптырбы. Бешенедеги ушул экен, ыраазылыгымды берем. Айтор, багы ачылса болду. Жаш эмеспи, дагы теңин табар. Касымдай болгон ынагына жолугаар бекен? Ким билет? Бактылуу бол, чырагым, бактылуу бол. Кайсынысын айтайын. Кээде мени эстеп жүрсөң балам. Сенден башка кимим бар. Сен кетсең өлбөгөндүн күнүн көрүп, бир үйдө жападан жалгыз калам, коколой башым. Карыганда медер кылар уулумдан туяк да калган жок. Бирок мага карабагын. Убалыңа калбайын, качан кетсең да башың бош. Мен үчүн кылчактаба, балам, күнүңдү көр. Ыраазымын сага, батамды берем"-деп айтар жообумду камдап, сүйлөшүүгө даяр болдум. Сыр алышкан, бири-бирине күйүшкөн кишилер адамдын оюндагысын айттырбай билишет окшойт. Мен ошондо кандай санаа чегип келе жатканымды Алиман билген экен. Бирок анын сөзү мен күткөндөй чыкпады. Ордолуу отон талаам, сенден жашырган сыр барбы, Алимандын ошондогусуна, мен анын айткан сөздөрүнө, анын тоодой адамгерчилигине, кыйышпас боорукерлигине ыраазымын, бирок өзүмө нараазымын, өзүмө наалат айтам...

Эмне үчүн ошондо боштук кылдым, эмне үчүн Алимандын сөзүнө жаш балача соорондум?

Касымдардын чарбагынын жанынан өтүп бара жатканыбызда, там салабыз деп камдаган дөбө таш, нечен жылдап жаан-чачынга калып, эзилип бүткөн кирпичтер үймө топурак болуп жатканы көзгө түштү. Жаштар согушка кеткенден бери бул жаңы көчө ошол бойдон ээн калган, айлана тегерегин коолаган ала-бата, уйгак басып, алардын арасында аркандалган музоолор жүрчү. Ураңды дубалдардын баш-башында үпүп куштар көкүлдөрүн тарап, жаздын ырайына берилип, беймарал гана сайрап отурушкан экен. "Капырай, там-жай салып, өзүбүзчө түтүн булатабыз дегендер кайда калды? Карачы. Байкуш Касымыма да буйрубаптыр да",-деп санааркап келе жатканымда, Алиман мени жалт карады да, катуу үшкүрдү. "Эне,-деди ал мага.-мынча эмне бөксөрөсүң? Же жакшылыктан такыр эле түңүлүп калдыңбы? Антпечи, энеке, бошобочу мынча, кайратың бир элчелик бар эле го. Бери отуралычы, мындай дөңсөөгө, сүйлөшөлүчү". "Азыр айтат, кетем дейт эми!"-деген ой каңырыгымды түтөтүп жиберди. "Отуралы, сүйлөшөлү"-дедим мен да. Жол боюндагы дөңсөөгө кайнене-келин болуп, акыл чечмекке отурдук. Алда, Алиманым ай, неге мынча мээримдүү болуп жаралдың эле! Ошол ак көңүлчөктүгүң өз башыңа жеттиби, ким билет?- "Эне-деди ошондо Алиман,-Кууралган согуш бүтүү эми. АКысы калган жок. Мындан ары кантебиз деген оюңда бар чыгар. Кейибе, энекебай. Дүйнө ушунчалык эле адилетсиз болуп кетти дейсиңби? Маңдайыбызга жазылган жакшылыктын жугу да калбады дейсиңби? Бир үйдөн кеткен төрт кишиден кантип эле бири аман кайтпасын. Жо-жо, эне, кое тур, менин сөзүмдү ук. Ак дилимди айтам, эне, көңүл

уласам кудай урсун: анда өзүмдү өзүм алдаганым. Ишенгин мага: жакшылык колдосо, кичине бала аман кайтып келет. Кабарсыз кетти дегени-аман дегени, эне. Ким билет, колго түшүп кеттиби, тентип адашып кеттиби же жарадар болуп, токойдо жашынып жүрөбү, айтор, эртеби кечпи Жайнагың жарк этип кайтып келгенде билерсиз. Дарексиз дегенинен түңүлбөйлү, эне. Дарексиз эмес, өлдү деп кара кагаз келген кээ бирөөлөр кийин тирүү кабары чыгып, ал түгүл, жогорку айылдык бир киши, те төмөнкү казакта да ошондой окуя болду, өзүн угуп жүрбөйсүңбү, аш-суун берип койгондон кийин аман-эсен кайтып келишти. Ал эми биздин кичине бала- аман эле, көкүрөгүм айтып турат. Кантип эле төрт кишиден бири кайтып келбесин. Сабыр кылалы эне, күтөлү. Бери карачы эне, мен деле сенин балаңмын да, башта келиниң болсом, эми уулуңдун ордуна уулдай көргүн. Андай эмес десең, макул бет алдыбыздан басып кетели, анда эмне болот. Касымдын арбагын сыйласам да жалгыз таштап кетпейм сени, эне. Андан башкасын өзүң бил..."

Алиман сүйлөп бүткөндө, көпкө унчукпай отурдук. Майдын орто чени беле ошондо. Тээ алда кайда, мелтилдеген ыраакы кыйырда ак-ала булут түрмоктөлүп, анда-санда күн күлдүрөп, шамал желдеп турду. Ошол жаркыраган багытта жазгы нөшөр төгүп турса керек. күн шооласына чагылышкан жаандын салалары сымаптай кубулуп, бирде тоого, бирде ойго көчүп, дүйнө жүзүн жууп келе жатты. Ошол алыстыктан жаандын салкын шапатасынан шамал айдап, леп-леп этип жанымды сергитти. Алиманга мен эчтеке деп айткан жокмун. Бирок менин айтаары тетиги жаркыраган жаандай таза сөздөр эле. Караңгылаган, кансыраган жаныма жарык нур тийгендей, бүт жан дилим менен сага айттым, улуу Жер. Ушундай адамдарды жаратканыңа рахмат дедим. Тээтиги ак-ала булутуңа, жаркырган жааныңа рахмат дедим. Жаан жайт, эгин өсөт эл күн көрөт. Мен да алар менен кошо жашайм дедим. Буларды айтканым-Алиман мени аяп, урматтаганы үчүн эмес, жок, бир кишинин көр окаты кайда өтпөйт дейсиң, мен сүйүнгөндө, мен сыймыктанганда, башкага, адамда болгон улуу нерсеге сыйындым. Согуш адамды түнт кылат, ташбоор, өзүмчүл кылат деп ким айтат? Жок, согуш кырк жыл кыргын түшүрсөң да, нечендердин ажалына жетип, өрттөп, кыйратып, жексен кылсаң да, адамды сен багынтып басынта албайт. Бардык күткөн жакшылыгынан өзү ажыраса да, адам кандай болбосун, башка бирөөгө жакшылык көрсөтсөм дейт, аны сүйөп, таясам дейт.ю аны аз болсо да бактылуу кылсам дейт.

Менин Алиманым адам да! Караңгы түндө парашют байланып, душмандардын ордосуна самолеттон секирип тушкөн Жайнак кабарсыз, дарексиз жок болду дегенине карабай, аны өлбөйт, аны аман деп, аны сөзсүз кайтып келет деп ишенгени,тилегени ким үчүн? Дүйнө анча адилетсиз эмес деп, бел байлаганы ким үчүн? Алимандын чын жүрөгүнөн айткандарына мен да ишенип, ырас эле Жайнак тирүү болуп жүрбөсүн, андай экен, кайтып келсе да ажеп эмес деп, жаш балача үмүттөнгөнсүп калдым. Мен ушинтип ойлонуп отурганымда, Алиман огородко таштап кеткен соко-унааларыбызды эстеп: "Баса, огородду айдап бүтпөй калбадыкпы, жүр, эне, эртерээк, жер кургап кетпесин,-деп шаштырып калды.

Чарбакка келсек, өгүздөр сокону сүйрөгөн бойдон, алда качан арыкты жээктеп оттоп жүрүшүптүр. Алиман аларды кайрып келди да, сокону кайра борозго салдык. Кишинин көңүлү деген кызык нерсе го. Бирпастын ортосунда канат байлап, алып учат эмеспи. Айткан сөздөрү, кылган аракети өз көңүлүнө туура келсе керек, Алиман баягы согуштан мурунку калыбына кайрылып келгендей, жаркылдап күлгөнү, сүйлөгөнү жылдызын ачып, жарашып турду. Бешмантын нары жакка чечип ыргытып жиберип, ак көйнөгүнүн этек жеңин түрүнүп, башындагы жоолукчасын чекеге түшүрө тартынып,-кара тору жүзү нурланып, үнүн бек чыгарып: "Ала-баш өгүз, цоп! Цоп, цобе! Кайры, кайры, чолок куйрук. Цоп, цобе!" -деп, узун шапалак камчыны шартылдата чимирип, өзүнчө эле чебеленип жүрдү.Алда, Алиманым ай, көрсө, мени бошобосун, турмушка, ишке алаксып, тиричилик кылсын дегени турбайбы. Соконун туткасын карманып келе жатканымда, артына кайрыла калып: "Эне,

сокону жеңилирээк бас, таштак үстүнө чыгып кетпесин!"-деп баштап жүрдү. Дагы эки-үч имерим айдоо калганда, жаан да желдиреп жетип келди. Шаңдуу төгүлгөн өткүн экен. Алаканын шак коюп, камчыланып келгендей, күү менен тийген тентек өткүн айыл арасына оюн салып, бүлүк түшүрдү. Канаттарын далбактатып какылыктаган тооктор туш-тушка корголоп, аялдар жайылган кирлерин ала качып, күчүктөр, балдар көчөдө кубалашып:

"Өткүн, өткүн өтүп кет,

Кара суудан кечип кет"- дешип, жарышып жүрүштү. Суу болобуз, кокуй, үйгө кире туралы десем, Алиман: "Эчтеке эмес, эне, бүтүрүп коелу!"-деп, секелек кыздай, жаандын кытыгылаганына каткыра күлүп, өгүздөрдү токтотпой айдай берди. Келинимдин бул жыргалына мен да баттым. "Мүнөзүңдөн айланайыным, өткүр жаандай жаркылдаган түрүңдөн айланайыным, кылык-жоругуңдан болюнум! Кандай ырыстуу жубай болмок элең! Алда дүйнө ай, алда, дүйнө ай!"-деп, жүрөгүм элжиреп, Алмандын сүйкүмдүүлүгүнө тойбодум. КИйин ойлосом, анын бул жоругу да мага арналган турбайбы, менин көңүлүм ачылсын деген турбайбы. Алиман, улам алакандарын, бетин жаанга тосуп: "Эне, бери карачы! Кандай сонун жаан! Кандай таза жаан! Быйыл эгин мол болот! Цоп, цобе, жаан төгө бер берекеңди, төгө бер!"-деп жамгырды, өгүздөрдү камчы менен чапкылап, тамашалап жатты. Ошондо өзү кандай сулуу экендигин, сууланган көйнөгү этине жармашып, мүчөсү кандай сындуу экенин, көздөрү кандай жайнаганын сезген да эмес чыгар. Алда убалыңа жеткен, согуш ай!

Өткүн тып басылып, алыстап кеткенде, бул дагы тез эле өтүп кетет турбайбы дегендей кыял менен, узап жаткан жаандын артынан муңканычтуу карап, алыска көз жүгүртүп, жаандын бастап бара жаткан күүсүнө кулак салып, Алиман катуу үшкүрдү. Байкушум ай, Касымды эстеди окшойт ошондо. Алиман мени көро салып, күлүп жиберди да: "Жаандын нымы менен жүгөрүнү себе салалы!"-деп үйгө чуркап кетти.

Жибитилген, бадырайган жүгөрүлөрдөн Алиман чоң чеңгелдеп алып: "Эне, ушул жүгөрү дүмбүл болгуча кичине бала аман-эсен кайтып келсин!"-деп, самаалык үрөндү огородко чачып жиберди. Алимандын ошондогу түрү эч бир көз алдымдан кетпейт. Булут койнунан булт этип, жаңыдан төрөлгөндөй, кызыл эт күн тийгенде, жаандан кийинки нымдуу кара топурак менен жылаңайлак басып, кадам сайын, алтын чачыла чачкандай айдоого дан шилтеп, бул касиеттүү эмгекти жакшы тилек, жакшы үмүткө багыштап, Алиманым жүгөрү эмес, жакшылык сээп жүрдү. "Көрөсүң го, эне, менин айтканым келет. Буюрса, кичине балага дүмбүлдү өзүм отко кактап, бышырып берем. Баягыда дүмбүлдү менден талашып жечү эле го. Эсиндеби, бир жолу ысык сотону ала качам деп, койнуна салып жибергенде, ичи күйүп калбады беле. Калак, калак деп ичин басып, секирип жүрсө, мен жинди немедей: "Чала сага! Чала!-деп күлө бериптирмин.-Эсиңдеби?"-деп, Алиман мени күлдүрүп жатты.

-Мейли эми, ошонусуна рахмат! Жүгөрү бир эмес эки жолу, үч жолу дүмбүл болду, бирок Жайнагыбыз кайтып келген жок, эч кандай дареги да чыккан жок. Алиман кийин айыпкер немедей унчукпай да калды өзү...

Ал орто жаз айланып, кыш өтүп, турмуш өз агымы менен кете берди. Эл оокаттанып, колхоз ирденип, өткөн-кеткендин кээри аз-аздан унутулуп, согуштун изи жукарды. Алиман экөөбүз баштагыдай эле колхоздо иштеп жүрдүк. Бригадирликти мен балдар фронттон келгенден кийин эле өткөрүп бергем: "Силер жокто үч жыл эптеп иштеп турдум, эми карыдым-арыдым, балдар, ишти өзүңөр колго алгыла"-дедим. Ошондогу жаштар кээ бирде, азыр да мени "бригадир-апа"-дешет. Сыйлашат окшойт...

Заман тынчыганы менен, Алиман экөөбүздүн санаабыз тынган жок.Сыртыбыздан жашырып. сыр билдирбеген болобуз, бирок чынында ар качан

көңүлдөнүп кетпеген иш менин да, анын да жүрөгүн өйүп жүрдү Мындай карасаң, маңдай-тескей отуруп алып эле, кана эми ар кимибиз өз жолубузду жолдойлу, өз турмушубузду көрөлү дей тургандай эле ачык сөз. Ооба, жөнү ошол. Бирок, биз ошенталбай койдук. Менден кеттиби, Алимандан кеттиби, анын толуп жаткан себеби бар, эми айтканда эмне. А балким, биздин эч кандай күнөөбүз жок чыгар. Нечен-нечен жолу арман-муңумду айтып, сага келчү элем го, Мекен-Талаам...

-Келчүсүң, Толгонай, ооба. Санаа басып, кантем келинимди, кантем? Убал сообун кантем деп, ыйлачуусуң. Нечен жолу келсең да, ошондо мен сага акыл бере алган жокмун, Толгонай. Арадан далай жыл өттү, сен минтип картайып отурасың, бирок азыр да сени актап же каралап эчтеке айталбаймын, Толгонай.

-Ким билет. Ушуга келгенде мен өзүмдү кечире албасмын. Келиним Алиман эмес, башка аял болсо, мүнөзү башка, мамилеси башка, адамгерчилиги башка, жүргөн-турганы башка неме болсо, көп кечиктирбей эле, кой эми, балам, качаңга жесир болуп отурат элең. Жаш башынды кор кылбай, бирөөгө тийип кеткин дээр элем. Бирок Алиманга айта алган жокмун. Эгерде айтсам, адам затынын кандайдыр бир асыл дүйнөсүн бүлдүрүп, кандайдыр бир ак нерсени булгап кое тургансып батыналбай жүрдүм. Чын эле: Касым өлдү- сен эми кеткин, керегиң жок, башка бирөөгө тийип кеткин деп оозум барат беле? Сөздү кандай гана жумшактабагын, түпкү мааниси ушул да. Эс-акылы бар келин эмеспи, өзү айтар деп бир чети шашылган жокмун. Ал эми Алиман болсо, алда байкушум ай, мынча, боорукер болуп жаралганын карачы. Мени аяп, кыялбай жүрдү окшойт. ошонусуна карабай, менден кетпесин деп, бир күнү Кайындыдагы агалары жол жүрүп келип калган экен, ыраазылыгымды берем деп, аларга оюмду түшүндүрдүм. Ошентсем, тигилерди кагып: мени менен ишиңер болбосун, кетемби, кетпейимби, өзүм билем, кийгилишпегиле деп коюптур. Жөн эле турбай деп өкүнүп калдым өзүм. Менин уялганымды билип, Алиман ошондо ортобузга кандайдыр бир сөз аралап өткөнүн сездирген жок. Ичимден абдан ыраазы болдум. Мына үшүнтүп бири-бирибизди кыялбай жүрүп, Жайнак келип калабы деп үмүткө алданып жүрүп, эн акыры андан да түңүлүп, кийин анын убактысы өткөн соң, кеч болуп калды. Ооба, Жер-Энем, ыймандай сырымды айтам, өзүң билесиң го ал окуяны.

-Билем, Толгонай билем. Келиниңе мурдатан айтпай жүрүп, кийин айтканыңда бетиңе карабайт болчумун, Толгонай.

-Ырас, аның. Кандай болуп кеткенин азыр да билбей калдым. Айылыбыз жол боюнда эмеспи, жайлоого мал айдагандар, кыштоого түшкөндөр дайым биздин аңыздарды аралап өтүп жүрбөйбү. Жер ортосу деп малын жайып, эки-үч күндөй туруп да калышат.

Кырк алтынчы жылдын күзүндө төмөнкү айылдык бир чабан чоң сайда коюн айдап жүрдү. Аскерден келген жигит көрүндү, боз шинелчен, тонун бөктөрүп, мылтыгын асынып, нары бери бастырганына анча назар салган эмесмин. Айылда кимдир бирөө той берип калды да, кок-бөрү чабылып, алиги чабан улакчы жигит экен, улакты биздин дарбазанын астына келип таштады. Короодон жүгүрүп чыгып, ошондо көрдүм аны. Ойсоңдогон сур күлүктү туйлатып, шымаланган шамдагай неме экен. Эмне үчүндүр башка сөз оозума келбей: "ой, бул эмнең, балам?"-дептирмин. Ошентсем: "үйдө ким бар?"-деди. "Ким керек эле?"-дедим. "Колумдан түшүп калды"-деди да, улакты эңген бойдон, такымга басып чаап кетти. Аңгыча көк бөрүчүлөр жетип келип, артынан жабыла кууп жөнөштү. Ушуну менен ал чабанды экинчи көргөн жокмун. /Бирок анын кылганына абдан бушайман болдум. Бул эмне дегени: алып келгенден кийин таштап кетпейби, улак түшкөн үйдүкү-салт эмеспи, же чын эле колунан түшүп калдыбы? Андай экен эмне үчүн көчөгө түшпөй, дарбазанын жанына түшөт?- деген арсар ойдо болдум. Мен ушинтип турганда, үйдөн Алиман чыгып келди. Гүлдүү жоолугун салынып, жибек көйнөгүн кийип жасанып алган. Тойго

барганы жатканбыз. Мени көргөндө Алиман ылдый карап, кызара түштү. "Жүрбөйсүңбү, эне"-деп, акырын сүйлөдү. Жанагы чабандын эмне үчүн келгенин мен ошондо гана сездим. Эки-үч күндөн бери Алман суу алып келем деп, арыкта суу турса, чоң сайга барып, кеч кайтып жүрдү. Ичим сыздай түштү. Акыры бир күнү ушундай болмок, сөзсүз боло туган иш, антсе да ичим сыздайт. Кызгангандыктан эмес, а балким, кызганган чыгармын, кеп башкада. Алимандын көп кечикпей ордун таап алса экен деп тилеп жүрүп, иш жүзүнө келгенде, апкаарый түштүм, корктум. Чыгып жаткан келиним эмес, күйөөгө берер өз кызымдай коруп, Алиманды жаңылбаса экен, барган жери түзүк болсо экен деп жаттым. Тойдо отурганымда да, үйгө келгенимде да ушул ой башымдан кетпеди.

"Жанагы жигит кандай неме экен? ЖАкшылап таанышып, билип алгын. Шашып кетпе, Алиман балам, алданып калба!"-деп ичимден айтып жаттым. Эмнеси болсо да эми жолтоо болуп калбасам экен жаштарга. алиман менден ийменип тартынбаса экен, канткенден өз ыктыяры өзүндө экенин, менин ага эч кандай каршылыгым жок экенин этияттап билдирсем экен деп кыйналдым. Эчтекени шекшибеген немедей күндөгүдөй эле орду менен сүйлөп, орду менен күлүп отурсам да, Алиманым мендеги купуя ой-санааны сезген экен. Кечинде суугa барам деп, чакаларды алып чыгып кеткенде, үстүмдөн оор жүк түшкөндөй жеңилдедим. Барса барып, жолугуп келсин дедим оюмда. Бирок көп өтпөй эле Алиман суу көтөрүп үйгө кирди. Сайга барбай арыктан эле кайра тарткан экен. "Эне, суу жылытып берейин, башыңды жууп ал"-деди Алиман, чакаларын ордуна коюп жатып. "Эртең күндүз эле жуурмун, жумушуң болсо..."-деп айтып келе жатканымда, Алиман сөздүн алдын ала: "Эртең колхоздон кол бошобойт эне, жууп алгын, чачыңды тарап берейин"-деди. Көңүлүнө кетпесин деген ой менен айласыздан макул болдум. Сууну чоң казанга толо жылытып, мени бир баш жууп көрбөгө жаш бала өңдөнтүп, адегенде айран менен жуудуруп, анан самындатып жуудуруп, сууну улам чабыштырып, алмаштырып, жанымдан кетпей убараланды. Башка убакытта болсо, балам, жөн койчу, өзүм эле жууп алам дээр элем, бирок бул жолу унчукпадым. "Алда кокуй, бул эмнеси, эки ортодо мен үчүн жолугар жерине барбай калды го"-деген ойго кысталдым. Андай дейин десем Алиман аны-мунуну жайдары сүйлөп, көңүлдүү эле жүрдү. Болгондо чачымды тарап жатып, саал күңгүрөнө түштү. "Эне, жаш чагыңда, чачың келишкен чач болсо керек!"-деп, маңдайымда чачымды эркелете сылап, бети башыма, мойнума алаканын тийгизип сылады. "Мени менен коштошуп жатат го"-деп көзүмө кылгырган жашты жашырып, араң чыдап отурдум. Анан ал чачымды өрүп берди да, сандыктагы атырын алып чыкты. "Кой, балам, мага анын кереги эмне, кой кокуй, нары картайганда уят эмеспи",-дегениме болбой, каткырып күлүп жатып, башыма атыр септи да, мойнумдан кучактап жыттады. "Мына кандай сонун, жапжаш болуп калдың,-деп аябай сүйүндү. Мен да күлдүм. "Эми чай ичкин эне, чайдан кийин төшөгүңдү салып берейин, жаталы"-деди.

Ал түнү экөөбүз тең уктаган жокпуз. Алиман өзүнчө ой жүгүрттүбү, кээде-кээде катуу үшкүрүп коюп жатты. Мен болсом көзүмдү жумсам да, Алимандын бүгүнкү кылган жакшылыгына көңүлүм көлдөп, өткөн күндөр көз алдыма тартылып турду. Бир туруп Алимандын баягыда гүлкайырларды комбайндын тепкичтерине алып барып кое салганын эстеп жаттым. Бир туруп, Касым аскерге жөнөрдө, аны атка мингизбей улам мойнуна асылып, жаш балача колунан тарткылаганын эстедим. Бир туруп станцияга ашыга жол жүрүп бара жатканда, жакасына күрпөлөндөлө жыйналып, анын тамылжыган жүзүнө көрк берип, сулуулаганы эске түшөт. Бир туруп, мени көздөй кучагын жая жүткүнүп: “Энекебай, жесирбиз, окшошкон жесирбиз!”-деп бакырганы угулгансыйт. Бир туруп, кызгалдак жайнаган кысыр аңыз менен кара жоолукчан Алимандын чоң жолду көздөй качканы эске түшүп жатты. Койчу, ушинтип отуруп, эң акырында жанагы көкбөрүчү чабан менен кош айдашып, ээрчип, кетип бара жатканы заматта көз алдыма келе калды. “Кош, энеке! Жаман көрбө, кеткеним ушул. Кайыр кош, энекебай!”-десе, артынан кол

булгалап, жар бойлоп жүгүрүп: "Кош чырагым! Кош, гүл сүйгөн келиним, кош маңдайыма сыйбаган чолпонум! Аман бол, багың ачылсын, этегиң көгөрсүн, аман бол, кайыр кош! Ай, жигит, баламды кор кылба! Каргайм, каргышым тиет!"-деп жаттым. Көзүмө толуп, ашкан жаш ысык салаа болуп, жаактарымда сыдырылып, жаздыкка тамчылап жатты. Ыйлаганымды Алиман угуп койбосо экен деп, оозумду басып чүмкөнө бердим.

Эртеси да Алиман эч жакка чыккан жок. Ошондон кийин алиги чабан көрүнбөй калды. Коюн айдап кетсе керек. Алимандын сузураак түрүн көрүп, ошондо катуу кейидим. Көңүлү болсо кете эле бербейби, байкуш бала, мага күйгөндө эмне чыкты? Бир топко чейин арсар жүрүп, кийин бул иш эсинен чыгып кеткенсиди.

Ушуну менен эрте жазда жанагы чабан кайра пайда болду. Коюн айдап, чоң сайда жүргөнүн сырттан байкап калдым. Ошол күндөрү Алиман кеч кирери менен эле кетип, эл тегиз жатканча сыртта жүрчү. Мен эмне дейт элем, өзү билет да. Чын эле эмне демекмин, кантмекмин, айтчы, жан боордош талаам? Эсиңдеби баягы шойкон түн, эртеси сага келип ыйлаганым...

-Кое тур, Толгонай. Сен ал түндү шойкон деп айтпа. Ал түндүн терс жагы да, оң жагы да болгон чыгар. Жан жаралган түнгө тил тийгизбечи, Толгонай.

-Сөзүмдү кайра алайын, Жер-Энем. Күйгөндөгү кебим да. Күйбөгөндө эмне болдум элем. Ал түнү Алиманды көпкө чейин күтүп отурдум. Айыл тегиз жатса да, мен эмне үчүндүр чырак өчүрбөй, купуя санаа тартып, алда эмнеден коркуп, терезеге тигилип, шырп эткен дабыштарга кулак түрүп, чыйрыгып отурдум. Тышта ай тийип, анда-санда булут өчүп, жазгы аба тынып турду. Бир тамда жалгыз өзүм отурганымдан үшүгөнсүп, ичикке орондум. Түн ортосуна жакын көзүм илинип кеткен экен, капилеттен чочуп кетип, башымды өйдө кылсам, эшикти ачып, Алиман кирип келе жаткан экен. Мас экен. Кызылдай мас. Айрылган көйнөгүнүн жакасы жалжайып, эти көрүнүп, чачы бет алдынча чачылып, көзүнүн каректери балбылдайт. Алимандын мас болгонун өмүрү биринчи көрүшүм. Эмне дээримди билбей, ордумдан турууга алым да келбеди. Алиман босогодон араң аттап кирди да, жыгылып кете жаздап, мешти барып кармап туруп калды. Анан мешти кармаган бойдон теңселе берип: "Ха!"-деп, жаман күлүмсүрөдү. "Эмне карайсың!-деди ал, башын чайкап.- Эмне карайсың мени? Ооба, мен масмын. Ооба, мен арак ичтим. Ичпегенде эмне кылам? Мен ичпегенде ким ичет ыя? Эмне унчукпайсың? Менин түрүмдөн коркуп турасыңбы?" унчугалбадым. Келинимдин ушундай абалга жеткенине жүрөгүм сыздап, өзүп кете жаздадым. Алиман дагы бир аз теңселип, башын салаңдатып турду да, бир убакта, акырын шыбырады: "Эне. Сен эчтекени билбейсиң. А мен болсом... Мен... Мен бүгүн... Касым аскерге жөнөр күнү кечинде сууга барбадык беле, чоң сайга... Эмесе так ошол жерде"-деп келе жатып, чачын кош колдоп чеңгелдеп: "Мен ит болдум! Эне, энекебай!"-деген кыйкырык жүрөгүнөн атырылып, өзү кийизге бет алдынан кулады да, тыбырчылап, башын жерге ургулап, бакырып ыйлады. Ордумдан ыргып туруп, учкан куштай жанына жетип бардым. Башын өйдө кылып, көкүрөгүмө кыстым: "Ыйлабачы, Алиман, ыйлабачы. Эмне болду сага, айтчы деги? Капа болдуңбу? Же бирөө бирнерсе дедиби сени? Айтчы мага. Же мага таарындыңбы? Таарынсаң айт, ичте тутканыңдын баарын айт, угайын.." "Жо, жо эне, энекебай, байкушум ай, жалгызым ай, эчтекени билбейсиң да, билгенде да колуңдан эмне келет эле, алда, кокуяй, алда кокуяй"-деп, кандайдыр бир өзүнө гана белгилүү арман күүсүн чегип, эч бир токтоно албай, мени кучактап алып, солкулдап ыйлап жатты. Көпкө чейин боздоду. Анан акырын бастап барып тынчыды да, уктап кетти. Уйку арасынан да кээде жаш балача бышактап, онтоп жатты. Уктаганым жок. "Эмне болду келиним? Кантем эми?"-деп таң атырдым.

Эртеси ордунан турганда, уялып мени карай албады,- сүйлөгөн да жок. Жумушка чыгып бара жатканыбызда гана: "Кечирип кой мени, эне"-деп койду.

Ушуну менен арадан эки-үч ай өтүп, жайында, баягы качкын Жекшенкулдун сурагы болду. Ал согуштан кийин элег баталбай, үйүнө уурданып келип-кетип жүргөн экен. Бирок казакта турган жеринде дагы эле тынч оокатын кылбай, алып-сатарлык жүргүзүп, кой уурдап, колго түшүп калыптыр. Тергөөдө анын мурунку кылмыштары билинип калып, биздин айылга суракка алып келген экен. Селсоветтин чабарманы мени да күбө болосуң деп чакырып келиптир. Көчөдө келе жатсам, Алиман кетменин көтөрүп жумуштан келе жаткан экен. Илкий басып, элден бөлүнгөндөй, жалгыз өзү келе жатыптыр. Түрү да кандайдыр капалуу, көзү алайып, арыктап калыптыр. Ошол жайда бети да темгилденип кеткен эле. Боорум ооруп кетти. Эми үйгө барып да жалгыз отурбасын деген ой менен: "Жүрчү, балам, мекемеге кошо кайрыла келели. Үйгө бирге баралы"-дедим. Ошентсем: "Жо, эне мага эмне бар анда. Башым ооруп турат, үйгө эле кетейин"-деди. "Мейлиң,-дедим.-Жата тур кыйналбай. Уйду өзүм тосуп алам".

Мекеменин жанында туюк жабылган машина туруптур. Күбөгө чакырылган, жумуштан келе жатып кайрыла кеткен бир топ кишилер ачык терезенин жанында сөз угуп, кулак салып турушуптур. Мен да ошолорго кошулуп калдым. Жекшенкулду көрбөгөнүмө далай жыл болгон, тултуюп, тимеле семиз. Күржүйгөн ийиндери этке толуп, көзүн кабактын астына катып, үлүрөйүп отурган экен. Саап отурган жалгыз уйларыбызды сокого кошуп, ачкадан өлүп бара жатканыбызда тапкан-тергенибизди колдон талашкан ушул ит эмес беле. Менин кудай кошкон жарым, уул-балдарым фронтто кан кечип, алышып жүргөндө, бул неме элден артыксынып, кара башын ала качып жүргөн. Эми карасаң, биздин айылдык бир аксакал кишинин сөзүн бөлүп, каяша айткысы бар. "Ошол да кеп бекен, фронтто өлгөндүн өз ажалы өзүндө. Мага анын кандай тиешеси бар?"-дейт.-Ууру дейсиңер, көзүңөр менен көрүп, колуңар менен кармаган жериңер жок. Үстүмдөн жүз сөз айткыла-куру сөз. Факты керек". Муну укканда каным кайнап кетти. "Жаныңды жебе, имансыз! Факты эле керекпи сага, мен факты!"-деп терезеден кыйкырып калдым.

"Апа, бери кириңиз. Бери кирип сүйлөңүз"-деди ордунан тура калган тергөөчү.

Кирип бардым да, түз эле сүйлөдүм. "Ооба, биз сени колубуз менен тутуп алган жокпуз, сенин артыңдан түшүп кармоого чолобуз да тийген эмес. Биз анда жер тырмактап фронтко нан бергенбиз. Биз анда машак терип балдарды бакканбыз. А сен анда кошко байланган аттарды айдай качып, элдин кочуштап жыйнаган үрөнүн жула качып, бала-бакыранын насибин түп тамырынан курутуп, кол салгансың. Демек, сен ошону менен фронттогу солдаттардын колунан нанын тартып алгансың. Артыңдан жете барып: "Токто! Мен билем сени, Жекшенкул. Токто!"-дегенимде, кайрала калып мени аткансың!"-деп, жүрөктө кайнаган сөздүн барын айта бердим. Ошондо айт, тартынбай айткын дегендей, Айша кошунамдын томсоргон түрү, анын бетинен аккан бопбоз жаш, ошол боп-боз салаа жаштай болуп төгүлгөн асмандагы саманчынын жолу, көз алдыма келип турду. "Факты деп заң-зүкүнгө таянып, кутулсаң кутулуп кетерсиң. Бирок билип койгун, эл-журттун азап-тозогунан безип, анын өлүм-житимин ийин тирешип көтөрбөгөнүң үчүн, адам сынынан чыгып, өмүрү жек көрүмчү болуп өтөсүң. Сага факты да, жаза да ушул"-дедим.

Мен сүйлөп бүткөндө тергөөчү: "Рахмат, сизге апа. Эми бошсуз. Үйүңүзгө бара бериңиз"-деди.

Мекемеден чыгып келе жатсам, Жекшенкулдун аялы эшикти тосуп калды. Жиниккен немедей эле келип бир тийип, кыйкырды: "Өлүгүңдү көрөйүн, как баш. Ак жүрөк болом деп, кайсы жакшылык көрдүң. Андай ак жүрөк экенсиң келиниңдин ичин кантесиң! Ии, ал кайдан экен? Үйүңдө боозуган шермендени көрбөй, эмне карап жүрөсүң? Окшошкон шермендөлер!"

Жүрөгүм шуу этип, токтоло түштүм. Ооба, ооба, бул катындын айтканы ырас эле. Мурда бүдөмүк шекшип, жаныма жакын жуутпай алыс айдаган күмөн нерселер заматта айкын ачык боло калды. Аңгыча эшикте турган кишилер: “Бас жаагыңды өлөсүң!”-дешип, Жекшенкулдун аялын жакалап калышты. “Тийбегиле!”-дедим. “Кол тийгизбегиле!”-деп унчукпай басып кеттим.

Көчөдө келе жатканымда оюм мин санаага бөлүндү. Мындай болоорун ойлогон эмесмин. Кийинки кезде Алиман кандайдыр бир элден четтегенсип, мүнөзү да башкача, башка жактан келген чочун немедей маанайы пас, күлбөс болуп жүргөнүн мен жөн эле капа тартып жүрсө керек дегем. Алиги чабан жигит көңүлүнө туура келбей, келишалбай коюшса керек деп жоромолдогом. Ал ошондо эле изи сууп, тоого кеткен. Экинчи аны көргөн киши жок. Көрсө иш башкача турбайбы. Аттиң ай, аттиң ай...

Андан болорун ким билиптир. Эми кантем деп, дал болдум.

-Ооба, Толгонай, сен ошондо мага келип кантем деп сырыңды айткансың.

-Сага айтпаганда кимге айтат элем, жан-боордош дыйкан талаам. Тырмактай кезимден тартып мына ушул карыган күнүмө чейин сенин демиң менен, сенин күчүң менен турмуштун нечен-нечен белин ашып, өмүр сүрүп келе жатам. Кантем десем, сен ошондо: “Ойлон, Толгонай, тереңирээк ойлон. Ичиңди кең сал, дүйнөнү кең көргүн, куру намыс, тайыз акыл болбо” дегенсиң.

Мен гана эмес, башкалар да ойлогонуна ыраазымын. Ичкен суубуз бир, көргөн күнүбүз бир тагдырлаш, замандаш айылдаштарымдын кең пейилдигине кулдугум бар. Ошол окуянын эртесинде Айша кошунам чай ичкин деп үйүнө чакырып, аны-муну кобурап, сөз арасынан: “Жанагы Жекшенкулдун аялы түндөп көчүп кетиптир”-деди. Унчукпадым, көчсө ар кимдин өз эрки. Кийин, көптөн кийин гана билип калдым, ал өзү эмес, ошол түнү эл чогулуп келип: “Кеткин биздин айылдан!-деп, арабага салып, көчүрүп жиберишиптир. Ошондон кийин улуу-кичүүнүн биринин да оозунан тигиндей-мындай эле деп сөз уккан жокмун. Балким ичинен ойлошсо ойлошкондур, балким теңтуштары Алимандын өзүнө айтса айткан чыгар, бирок мага эч ким эчтеке деген жок. Андан бери мына канча жыл өттү, али да сыйлашып келе жатышат. Рахмат, көзүм жумулганча ыраазымын. Мен өзүмчө ойлономун да: илгерки заман болсо не деген айың-ушактар, не деген күйдүргү сөздөр бетиме жабылбайт беле. Ал эми согуштун азап-тозогунан өтүп, тирүү басып жүргөн ар бир адамдын баасы канчалык кун жеткис экенин, анын көңүлү канчалык ыйык экенин замандын улуу сабагын алган эл өзү эле түшүндү. Алимандын күнөөсүн кечирди. Эгерде алар Алиман экөөбүзгө күлүшсө, өздөрүнө күлүшкөндөй болбойт беле. Ооба, ошентмек. Мейли, адам деген ар кандай дешет, сыртынан күн, ичинен кара үңкүр дешет, бирөөнүн таманы тайып кетсе, табалайт дешет. Андайлар да бар чыгар, андайлар азыр да арабызда жүрүшкөн чыгар, бирок чын-чынына келгенде, тагдыр чечилчү жаман-жакшыга келгенде, адам деген ичи кенен, таза нерсе. Ишенем, ошого сыйынам. өзүмдүн башымдан өтпөдүбү. Билесиң го, Жер-Энем, ошол жылы мен үчүн кандай оор жыл болду...

-Ооба, Толгонай, сен ошол жылы кемпир болдуң.

-Кемпири да мейли эле, Алиманымды азыр ойлосом, азыр сайсөөгүм сыздайт. Алда, кокуяй, алда кокуяй... Кай жерден кетирдим, кай жерден жулдурдум... Алимандын боюна бүткөнүн билген күндөн тартып, бардык жан аракетим менен сактабадым белем. Көз көрүнөө немени көрү эле турсак да, эмне үчүндүр билмексенге салып, кеп кылган жокпуз. Оокат-тиричиликке тиешелүү эмне гана болбосун, бардыгын эле мурункудай кеңешип, сүйлөшүп жүрдүк, бирок ушуга калганда батына албадык. Мен анын көңүлүн оорутпайын дедим. Ал болсо түздөн-түз ачыкка чыккандан уялдыбы же оюнда кеткени жүрүп, кеткенче мени кызартып-бозортпой биротоло чыгарда айтайын дедиби,

билбейм. Мен үчүн ал кезде аны билиш да кыйын эле. өзү унчукпагандан кийин, мен эмне дейт элем, кантип сурайт элем. Кокус сурасам, үйдөн кеткин дегенчелик түшүнүп, кетип калбаса экен деп этияттадым. Соо жүргөнүндө жакшы да, кош кабат калганда жолуна түш дейт белем. Жо, жо, Алиманымды андай жамандыкка эч убакытта кыйбайт болчумун. Көңүлүдө мен аны күнөөлөгөн да жокмун. Баардыгын өз көзүм менен көрүп, билип жүрбөдүмбү. Алимандыкы күнөө болсо, ал менин да күнөөм, бала төрөсө ал менин да балам,уят-сыйытын, жаман-жакшы кордугун бардыгын тең тартам деп, өзүмчө биротоло чечип алгам. Алиман кетип калса, менсиз оокаты өтпөй калат беле, таштап кетүүгө кыялбай жүрүп, ушундай ишке дуушар болгонун билбей коюптурмунбу. Бардыгын өз эркине, өз көңүлүнө койгом. Эртеби-кечпи, кыстап келгенде, акыр бир күнү иштин жайын аргасыз сүйлөшөт да болчубуз. Көңүлүбүздө аны да билип жүрдүк. Ошентсе да, бүгүн эмес, эртең деп, улам эртеңкиге калтырып келе бербедикпи. Ал түгүл Алиман кетип да көрбөдү беле. Бул да менден болду, байкабастыгымдан...

Жай аягында, Алимандын ошондо беш-алты айлык боюнда бар кези, эрте менен уйду бадага кошоюн деп көчөгө айдап чыктым. Уйчуман бала үнү коңгуроодой болгон он эки, он үчтөгү жетим бала эле. Ошол күнү ал көчөнүн башынан эле алда-эмнелерди шандуу кыйкырып, жаңыдан ойгонуп келе жаткан айылды күн тийгендей козгоду. Биздин үйлөрдүн тушуна жеткенде, уйларын "Өш-өштөп" келе жатып: "Токон-апа!"-деп мага жарк этип кайрылды. –Токон апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү!"-деди.

"Ии, айланайын, болсун, болсун. Качан төрөдү".

"Таңга маал".

"Кызбы, эркекпи?" "Кыз. Атын Торгой коебуз дешти. Токон-апа. Таңга маал төрөлгөн торгой дешти".

" Эн жакшы болтуптур, балам, өмүрлүү адам болсун"-дедим.

Бирөөнүн жарык дүйнөгө келгенине өзүнчө эле кубанып, ошол чоң кубанычын ар кимге бөлүштүрүп, кабар салып жүргөн уйчуман баланын сөзү делебемди козгоп кетти. Кандайдыр бир таза, ысык сезим жүрөгүмө жыйналып келип, дарбазадан кирип келе жатканымда, бассам-турсам да дайым көңүлдүн мизинде турган нерсени кантип эсимден чыгарып жибергенимди билбейм: "Алиман, сүйүнчү! Жоробектин келини төрөптүр. Уктуңбу? Айы-күнү жетип жүрдү эле, аман-эсен... " –деп айтып келе жатып Алиманды көргөндө, оозума ташт капкандай болдум. Тамдын дубалына сүйөнүп, шалдайып турган экен. Акырын гана башын чайкап, эрдин кесе тиштеп, бозоруп туруптур. "Мен төрөгөндө эч ким минтип сүйүнчүлөп кабар салбайтко" –деген ой кеткенби, же дагы башка жаман нерселерди ойлодубу, ким билсин. өзүмдүн олдоксонума ушунчалык кыжалат болуп, бетим кызара өрттөнүп, эмне кыларымды билбей, унчугалбай эле кемегенин жанына отура калып, тезек калай баштадым. Бетимдин кызарганы саал сууй түшкөндө, кайрылып карасам, дале ошол бойдон бозоруп туруптур. Каңырыгым түтөп кетти. "Бир жериң ооруп турабы?"-дедим, жанына басып барып. "Жо, эне, тек анчейин"-деп койду. "Оорусаң үйдө жата турсаңчы, кыйналбай". "Кыйналган деле жерим жок, эне. Тамеки тизүүнүн эмне оордугу бар эле, барайын"-деп, ийнелерин колтугуна кысып, чыгып кетти. Мынча болгондон кийин ачыгын эле айтайын эми. "Корунба балам, уялба. Мунун эч кандай уяты жок. Бул да турмуштун бир сонун нерсеси. Кимдин кандай төрөгөнү кеп бекен. Төрөгөн эненин баары бирдей, айырмасы жок. Дүйнөгө келген ар бир наристе баардык адамзаттын баласы, демек, ал менин да балам. Сен төрөсөң, ал мага бөлөк-бөтөн болбойт, өз баламдай алпечтеп багам. Түшүнгүн ушуну. Капаңды жазып, көңүлдүү жүргүн"-деп, мурунтан камдаган сөздөрүмдү чымыркалып айтайын деген ой менен, артынан жүгүрүп, көчөгө чыктым. "Ай Алиман, кое тур. Бери токто"-десем, укмаксанга салып басып кетти.

“Таарынып калган шекилдүү”-деген ой күнү бою көңүлүмдү иренжитти. Аялдап менен тамеки жулукта жүрүп, ар кайсынын башын бир ойлоп: “Мейли эми, бүгүн кечинде бир айтайын. Минтип жүргөнүбүз жарабас”-деп өзүмдү бышыктап алдым. Бирок ал ой-пикиримди айтууга туура келбеди. Кечинде жумуштан кийин үйгө келсем, Алиман жок. Ана келет, мына келет деп күтүп отуруп, чочудум. Эмне балакет болду. Көчөгө чыгып издейинчи деген кыял менен үйдө чыгып бара жатсам, огород тараптан чөп көтөрүп Бекташ келди. Бекташ анда колхоздун арабасын шатырата айдап, эр-жигит болуп калган. Ал унчукпай келип, чөптү уйдун акырына таштады да, мени жалооруй карап койду. “Токон-апа, энем мени издебесин деп Алиман айтып кетти. Кайыңдыдагы төркүнүмө кетем деди”. Муун-жүүнүм шалдырап, босогого отурдум. “Качан кетти?” “Жана. Түштөн кийин. Көчөдөң бир машина өтүп бара жаткан экен, ошого түшүп кетти”. Заманам куурулуп унчукпай отурсам, Бекташ садагасы: “Кабинага түшүп кетти, апа. Коркпой эле коюңуз. Шопуру дурус неме экен”-деп койду. Бекташты өзүм да жакшы көрчү элем, ого бетер ичим жылый түштү. “Ии, бечарам, киши болот экенсиң”-дедим ичимден. Бала билинбей эле чоңоет экен да. Кадыресе эр жетип, солдоюп, мүнөзү токтоо, маңдайы жарык жигит болуптур. Көзүмө ошондо көрүндү. Арыктан суу көтөрүп келип, Бекташ эшик алдына суу септи. “Далисти салкындатып шыпырып коеюн. Апам сиздин чайыңызды сагынып калдым дейт. Азыр келет.” –деп, өзүнчө убараланып самоор коюп жатты.

Айшалар көпкө отуруп чай ичип кетишти. Үйгө жаталбадым. Капталда төгүлгөн жылдыздар таңатканча балбылдап, анан бирин-серин тартып, эң акырында жаркыраган жалгыз чолпон жылдыз калып, ал улам алыстап, алда кайда кетип жоголду.

Алиман кеткенден кийинки күндөрүм курусун. Жалгызмын деп ооз учу менен айтып жүргөн экенмин да. Үч-төрт күн эптеп карманып чыдап жүрдүм. Анан чыдагыз болду. Кээде туруп бир жакка тентип басып кетким да келди. Алимандын көрөр күнүн ойлосом, андан бетер жаман болом. Төркүнүнө барып батса жакшы, ал эми мурда ишиңер болбосун, менин турмушума кийигилишпегиле деп мыктысынып койдуң элең, эми минтип шерменде болуп келип калган экенсиң го дешсе, балам кандай гана кордук тартар экен. Оюна эмнелер гана кетип, ушинтип көргөн күнүм жерге кирсин деп, турмуштан түңүлүп жүрбөсүн. Жанымда турса эч кимге жектетпейт элем го. Кантип гана жатты болду экен, алда шордуум-ай. Кантсе да, барайын, өз көзүм менен көрөйүн. Барып калсам, балким кайтып да келер. Ошентсе экен, кудаяй ошентсе экен. Келбейм, калам десе аны угайын. Кантет элем, ыраазылыгымды айтып, батамды берем. Кийим-кечесин да албай кетиптир, аларын жеткирип берейин. Келсе-келбесе да айтар сөзүмдү айтышым керек. Милдетим эмеспи. Кой, көп кечикпей жөнөйүн деп, эртеси үй-жайды Айшага дайындап, жолго чыктым. Кайыңды жакка барчу машинаны Бекташ токтотуп берди. Ушуну менен машинага түшүп, айылдан жаңы узай бергенде, нары аңызды аралап, төтө жол менен бир аял келе жатканын, машинада отуруп капыстан көрө калдым. Дароо эле тааныдым – Алиман экен! Алда, карааныңдан болоюнум ай, кайра келе жаткан турбайбы! Ошол замат ордуман ыргып туруп, машинанын үстүн дүңкүлдөтүп калдым. “Токто! Токто азыр, мен түшөм!”-деп, машина бир канча жүрүп барып токтогондо, куржунумду алып, шашып түштүм. Аңгыча уюлгуган коюу чаң жетип келип, көзүмө эчтеке көрүнбөй жанагы көргөнүм өңүмбү, түшүмбү деп чочуп туруп калдым. Чаң машинанын артынан ээрчип кетип, айлана ачыла түшкөндө, жүрөгүм оозумдан ыргып кетчүдөй: “Алиман!”-деп катуу кыйкырдым. О, айланайын даркан талаам, өзүң көрбөдүң белең, ал окуя да ушунда болбоду беле!

-Ооба, Толгонай, ушунда, азыр да жаткан тетиги жанаша жолдо. Сен: “Алиман!” деп кыйкырганда, Алиман жалт карай салып, сени көрүп туруп калды да, анан: “Эне! Энекебай!”-деп сени көздөй жүгүрдү. Сен ошондо эсиң

чыгып кетип: “Жүгүрбө, балам, жүгүрбө, кокуй жыгыласың!”- деп жалынып келе жатып, өзүң жыгылып, кайра тура калып, кайра жүгүрдүң.

-Ооба, ооба, так ошондой. Кантип жетип барганымды билбейм. Алиман экөөбүз кучакташып, көрүшүп туруп калганда, аябай сагынышып калган экенбиз, эмне дээрибизди билбей: “Келдиңби, келдиңби, балам, энеңе кайрылып келдиңби?”-десем, “Келдим, энеке, келдим. өзүңө кайрылып келдим!”- деп жатты. Так ошол учурда Алимандын ичтеги баласы козголо берип, “болк-болк” эттирип эки-үч жолу тээп койду. Аны экөөбүз тең сезип калдык. Алиман ичин кармап, акырын сыйпалап мени карады. Анын ошондогу көз карашы бүт заманымды астын-үстүн оодарды. Мен да кээде бир нерсе деп ойлоп, ичимден корунуп жүргөн экенмин да! Кет, жогол, арамдык, жолобо! Кандайдыр бир учкундай гана мезгил аралыгында жашоонун эң бир таза, бактылуу учурун башынан өткөрүп тургандай, Алимандын жүзү үлбүрөгөн, жумшак мээрим тартып, кирпиктерине илинген туп-тунук жаш бетине тамып кетип, жаак ылдый жүгүрдү. Э, чиркин энелик ай!

Ушундай гана тамчы таалайың баардык азап-тозокту жууп кетет го! "Көзүңө айланайын, караанындан айланайыным, айланайын сенден, айланайын!"-деп, бети-башын сыйпалап, жалынып-жалбарып, балкылдап ыйлап жибердим. Ошентсем: "Ыйлабачы, эне, ыйлабачы,-деп жатты. -Кечирип кой мени, кечиргин. Сени таштап деле кете албайт экем. Чыдабадым, ичим түтпөдү".

Көптөн бери атылчу сөзүмдү эми айтайын, оңуту эми келди го деп: "Эмне үчун кеттиң? Таарындыңбы?"-дедим. Алиман унчукпай туруп калды да, ортодо азыр кандай сөз болоорун билгендей оор үшкүрдү: "Сурабачы, эне. Аны эмне кыласың. Айтпа мага эчтекеңди, мен да сага эчтеме дебейин. Кыйнабачы мени, энекебай, кыйнабачы".

Ушинтип бул жолу да айталбадым. Деги эмне үчүндүр ар качан эле, айтар кебимди сезип тургандай, сүйлөшүүдөн качып, ушинтип кетенчиктеп эле туруп албадыбы, байкуш балам. Бетин ачса өзүнө да, мага да жеңилирээк болбос беле.

Эсиңдедир, Жер-Энем, ошол жылкы күз көпкө созулуп, аягы абдан жаанчыл болбодубу. Бир ачылып,кайра бүркөлүп, нымтыраган суук күндөрдө көпчүлүгү үйгө отуруп калдык. Күздүн түнөргөн түрү сыяктуу, күн өткөн сайын Алимандын кабагы ачылбай, сүйлөбөс, күлбөс болуп калды. Өзүнчө убайым тартып, отурганы-отурган. Байкоомдо, ай-күнү да жакындап келе жаткан эле. Капачылыкка чөгүп кетпесе экен деп, колумдан келишинче эркелетип, тамаша сүйлөп тигинткен-минткен болом, бирок жаш бала болбогондон кийин кыйын экен да. Мен гана эмесбашкалар да аракеттенип көрүшүптүр. Бекташ апам тумоолоп жатып калды дегени, Айшаны көрөйүнчү деп барсам, эти ысып, жөтөлп жатыптыр. "Өзүң да чала жан элең, жөн отурбай айылчы болуп чыга кеттиң"-десем, муңайыңкы жылмайып күлүп койду. Ошондон эки-үч күн мурун Бекташтын арабасына үч-төрт аял болуп түшүп алып, төмөнкү айылга тойго барып келишкен. Көрсө, барган иштери башка турбайбы. "Жылуу жатып, жакшы болуп кеткин эми"-деп, кеткени жатсам, Айша: "Коё турчу, Толгонай, капа болбосоң айта турган бир сөз бар эле"-деди. "Айткын"-дедим.

"Төмөнкү айылга биз тойго барган жокпуз, анда менин жек-жаат уругум деле жок. Аны өзүң деле билесиң. Сыртыңдан бийленип бир иш кылдым элем, Толгонай, кечирип кой,-деди. -Алиги чабан жигитти таап алып, ортого алдык. Алимандын ай-күнү жетип отурат, бул эмне кылганың, анын убал-сообун ким көтөрөт десек, аныбыздан эчтеме чыккан жок. Ал өзү аялдуу неме экен, экинчиден жанын жеп, көргөн эмесмин, билген эмесмин, деп танып кетти. Аялы да долу неме экен, сезип калып, беттен алып, иттей шермендебизди чыгарды. Кайра келе жатканда, жол катары, жаан төгүп, суук тийип калыптыр. Анысы да мейли эле, Алиман эми кантет"- деп, бышактап

ыйлап жиберди. "Ыйлаба,-дедим,- мен турганда Алиман кор болбойт" - деп, чыгып кеттим. Башка эмнени айтмак элем...

Алимандын эти-башы ооруп калдыбы деп кадиктенип, кийинки күндөрү көзүмдүн кырын түшүрбөй, жанынан карыш чыкпай жүрдүм. Кокус эшикке чыгып кетсе да артынан ээрчип: "Кайда барасың балам?"-дедим, "Чоң суугa барам"-деди. "Э, ботом, күн тигинтип турса, энтигип кантип барасың. Үйдө эле отурсаңчы. Сууда эмне бар дейсиң. Же жайдын күнү болбосо". "Жок, барам"-деди. "Анда мен да кошо барайын, жалгыз жибербейм"-десем, кыжыры кайнап кетти. Көп күндөн берки бугун, ачуусун менден чыгарды: "Эмне эле мени ээрчип, аңдып калгансың. Эмнең бар менде. Мени жайыма койсоңчу.Өлөт дейсиңби, өлбөйм!"-деп эшикти тарс коюп, чыгып кетти. Томсоруп отуруп калдым. Сөзү катуу тийди., катуу таарындым. Ошентсе да ичим чыдабады. Эки-үч жолу эшикке чыгып карадым. Суугa кеткен бойдон көрүнбөдү.

Көзгө илинбеген майда жаан себелеп, шамал ак-чач булуттарды оодарыштырып айдап турган экен. Тал-дарактын башы жылаңач калып, сууктан жүдөгөндөй, бутактары карарып кетиптир. Элдин баары үй-үйүндө, эч ким жок, кыштак арасы ээнсиреп капалуу. Чүмбөт чүмкөлгөндөй тоолордун караандары бозомуктан аран эле билинип турду....

Жаман көрсө көрсүн, артынан барайын, толгоосу кармап, сыз жерге жатып калбасын деп, огороддун этегине жете бергенимде, Алиман көрүндү. Башын ылдый салып, акырын басып келе жаткан экен. Бакка далдаланып кайра келдим да, чай кайнатып жумуртка эзип куймак жасадым. Сакталган алмадан тандап, кызылдууларын дасторконго койдум. Алиман кирип келди да, дасторконду көрүп, унчукпай күлүмсүрөдү. "Үшүп кеттиң го, балам. Бери отуруп чай иччи"-дедим. "Көңүлүм эчтекени тартпай турат, эне. Алмадан бирди берчи, ошону жейин"-деди. "Эмне болду сага, Алиман, бир жериң ооруп турабы?"-десем, ээрдин тиштегилеп: "Сурабачы, эне. Терим эчтемени сүйбөй турат. Жана да тил тийгизип койдум сага. Мени жөн кой"-деп, кол шилтеп койду.

Бат эле кеч кирип, бат эле түн кирип келди да, төшөккө жатканымда, менин эми сөзүм да жакпай калган экен го деп, ичимден сызып уктап кеттим. Башка убакта саксынып түнү менен кайра-кайра ойгонуп, Алиман жакты карап койчу элем. Бул түнү эмне болуп уктап калганымды билбейм. Уктабай көзүм кашайсачы...

Түндүн кайсы бир ченинде селт этип ойгонуп кеттим да, Алиманды карасам, ордунда жок. Адегенде эшикке чыгып кеткен экен деп, бир аз күтүп, дагы күттүм. Жок. Тура калып Алимандын төшөнчөлөрүн кармалап көрдүм: муп-муздак, алда качан туруп кетиптир. Ошол жерден эле антип-минтип кийине коюп, эшикке чуркап чыгып, кайра огород тарапка уруңдум. "Алиман!Алиман!"-деп кыйкырсам да, эч ким жок. Иттер гана дарбып үрүп калышты. Муундарым калтырап кетти. Кеткен экен го, эми канттим? Үйгө кайра жетип келип, оозгу тамдагы фонарды күйгүзүп, бурч-бурчту карап, эми эшиктен издейин деп, фонарда көтөрүп короого чыкканымда, нары сарайдагы саманкананын ичинен адамдын онтогон, кыйкырган үнү чыкты. Саманкананын эшигин жула берип кирип да бардым, селейип туруп да калдым. Самандын үстүндө чалкасынан түшүп, Алиман төрөй албай кыйналып жаткан экен, көргөндө эле эсим чыкты. "Бул эмнең, кокуй катыгүн! Эмне үчүн айтпадың?"-деп, колтуктап көтөрүп, аягына колумду суна бергенимде, белчеден ылдый сыгып алардай кан болгон чапан, көйнөктөрү ыпысык болуп билегиме оролду. Бети-башы кабарып, кара-көк, көзү алайып, дем алалбай тумчугуп: "Өлдүм! Өлдүм!"-деп онтолоп жатты. Ичин кармалай берип, иш начар экенин дароо эле түшүндүм. Кудай сакта, кан көп кетип калыптыр. Өзү да көптөн бери толготуп жаткан экен. Мындайда доктурдан башка даба жок. Жанды алып калса ошол алып калат. Далбасалап көчөгө чуркап чыгып, Айшалардын терезесин койгулап жибердим: "Тургула, кокуй тургула! Бекташ, айланайын арабаңды тез камда-Алиманды доктурган жеткирбесек болбой калды"-деп, аларды

ойготуп, кайра жетип келип, Алиманга суу ичирдим. Калч-калч этип, тиши-тишине тийбей араң ичти. Аңгыча ооруп төшөктө жатканына карабай, Айша чуркап келди. Алимандын түрүн көрүп, боп-боз болуп, титиреп: "Айланайын Алиман... Чыдай тур. Чыдай тур, кудай, кудай!"-деп күйпөлөңдөдү. Ошол түнү Бекташ жолдон, кудай жалгап, аттарды бастырманын алдына байлап, арабасын үйгө койгон экен, көп кечикпей арабаны короого айдап кирди. Арабага төшөк-жууркан салып, жаздык коюп, караңгыда темселеп, үчөөлөп жатып Алиманды араң көтөрүп келип, арабага жаткырдык. Ушуну менен ал-буга келбей, тез эле жөнөй бердик.

Ай ошондогу тоңголок жол ай, ай ошондогу караңгы түн ай... Доктуркана анда суунун аркы өйүзүндө, чоң кыштакта эмес беле. Көпүрө болсо, тээ ылдый, алда канча ыраакта.

Мындай чыга бергенде, Алимандын толгоосу кайра күчөп беш бүгүлүп, беш жазылып, үстүндөгү жамынчыларын ыргытып, адам чыдагыс үн менен чыңырды.

-Ооба, Толгонай. Ошол караңгы, бүркөө түнү кыш келерин күтүп, тунжурап, сууктан чүмкөнүп жаткан мен, жер, адамдын чыңырган ачуу жалгыз үнүнөн,-селт этип козголдум. Ошол силер экенсиңер го.

-Ооба, Жер-Энем. Кантер айлабызды билбей, Бекташ арабаны тезирээк айдаса, Алиман кыйкырып чыдабайт, жай айдатсам жан чыдабайт: кан токтобой кете берди, майып болуп кетет экен го деп эсим жок. Ушуну менен кылдырап жүрө бердик. Же бир жол арбысачы, кокуй. Алимандын башын тиземе коюп, мойнунан кучактап отурдум. Улам жамынчыларын ондойм, улам фонарь менен бетин жарык кылып карайм. Бекташ айланайын кайта-кайта кайрылып: "Чыдай тур, жеңе, мына азыр аз калды. Көпүрөгө жакындап калдык, бат эле жетебиз"-деп алаксытымыш болот. Шыбыргактап муздак жаан да себелеп келди. Бир кезде онтолоп, кыйкырып жатып, чиренип, кайра бүктөлүп, Алиман солгуй тартып, кыркырай баштады. "Алиман! Алиман!"-деп оттой ысыган бети-башын сыйпалап, жарык кылсам, жан талашкан, кыйналган көздөрү менен мени аянычтуу карап: "Токтогула. Өлүп баратам. Токтогула"-деди. Арабаны токтото салдык. "Башымды өйдөрөөк карма, эне"-деп, аңканы катып, энтигип, ыйлап сүйлөдү. "Эне, энекебай! Ичим өрттөнүп, өлүп бара жатам. Тирүү калбайм. Касиетиңден айланайын, энекебай. Ал дүйнө, бул дүйнөдө ыраазымын. Уулуңдун алдында мен акмын, акмын, күнөөм жок. Касымдын көзү тирүү турганда, мен үшүнтмөк белем... А-а-а Касымай... Мен дагы тирүү жан эмесминби, аялмын да, аялмын... Бул дүйнөнүн кызыгын көрбөй кеттим, кантейин, кантейин. Кечир, кечир күнөөмдү,энеке. Кудай ушинтип койду, жаман көрбө". Өпкө-жүрөгүм үзүлүп жалындым: "Чыдай тур, балам, чыдагын. Сен аксың, сенде эч кандай күнөө жок, сен эң таза аялсың. Сен өлбөйсүң. Чыдагын,мына көпүрөгө жетип келдик. Эми тез эле жеткиребиз, сен өлбөйсүң!"- ошол учурда Алиман кайра чалкадан кетип чиренип, ичи дагы сыгыла баштады. Баланын колу чыгып келе жаткан экен. Кан дагы эле куюп туруптур. Бир аз өтсө өлүп кетерин көзүм жетип: "Бекташ, колтугунан өйдө көтөрүп, ичин сык,-дедим. - Уялба, көтөр тезирээк!" Баятан ыйлап отурган Бекташ , өйдө тура калып, Алиманды көтөрүп, ичин басканда, баланын колунан кармап тарттым. Бала чыкпай жатты. Алиман бир жаткан кыркырап, жан талашып жатса, о, шумдугуң ай, кулагымды тундуруп дагы да баягы эшелон-кыйкырык улаш эки паравоз алып учкан вагондор мээмди как жарып өтүп бара жаткансып, "Апа-а! Алима-ан!"-деп аркыраган шамал жула качкан үнгө, баланын "ба-а-а!" деп бакырган үнү кошулду. О, турмуш ай, неге мынча катаал болдуң, неге мынча сокур болдуң? Бала да түштү, Алимандын жаны да кете баштады. Кызыл эт немени этегиме антип-минтип орой салып карасам, Бекташ колтугунан алып көтөргөн калыбында, Алимандын мойну бир жагына кыйшайып, колдору салаңдап калыптыр. "Кокуй, Алиман!"-деп, тамырын кармай салсам, жан жок-кетип бара жатыптыр. Аркыраган шамалды жиреп, эшелондун шакылдаганы эч бир кулагымдан кетпей, дүйнөгө келер замат, "Ба-а!"-деп кыйкырган биринчи тунгуч үнү менен өлүп бара жаткан энесине кош

айткансып, бала ыйлап, Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты. Кантеримди билбедим. Бир заматтын ортосунда бирин узатып, бирин тосуп алдым. Бир заматтын ортосунда бири өлүп, бири туулуп, көз алдымда ажал менен турмуштун кагылышканы эсимди оодарды. Анан эмне болгонун өзүм да жакшы билбейм.

-Силердин үнүңөрдү мен уктум, Тогонай, "Алиман! Айланайын каралдым! Көзүңдү ач!"-деп сен зар какшап жаттың. Жаңы төрөлгөн бала көлдүн кылаасында жалгыз калган аңырдай, ыңаалап боздоп, эмчек сурап жатты окшойт. Бул иш таңга жуук болду, жамгыр карга айланып, себелей баштаганда.

-Ооба, көпүрөгө жете бербей кайра тартып келе жатканыбызда, таң сөгүлдү. Бозоргон асмандын бети сурдана ачылып, куланөөк жарыкта жуп-жумшак аппак кар каалгый учуп ,себелеп жатты. Айланада бир да үн, бир да жан жок. Дүйнө тегиз тым-тырс, тегиз тынчтыкта жаткан экен. Табигаттын ошол чарчаңкы бейкутунда жай кылдырап биздин араба келе жатты. Бекташ арабада отурган калыбында башын өйдө көтөрбөй, жол катары шолоктоп келди. Аттар араң басып, жал-куйругуна кар жыйналып, арабаны тарталбай болдурап келе жатышты. Баланы чапаныма ороп, мен жанаша жерде жөө басып келе жаткам.

Ушинтип согуш эң акыркы өчүн да алып тынды. Ошол күнкү баскан жол турмушумда эң оор жол болду го. "Тү, сенин бетиңе, дүйнө!-дедим. -Кечтим сенден, кечтим. Жашагым келбейт! Минтип өмүр сүргөн чакты, бүгүндөн калбай өлөм! "-деп, ниетим бузулуп, турмуштан безип келе жаттым. Мен ушинтип келе жатканда, чапанымдагы бала, тирүү жандай, улам кыбырап коюп, улам үн чыгарып, ыңаалап ыйлап жатты. Анын денеси жүрөгүмдүн астында улам жылуу тартып, боорума жакындай берди. Же кыз, же эркек экенин да билген жокмун. Алда байкушум ай, адегенден эле энеңди жоктоп калдың го деп, ого бетер буркурап ыйладым. Ошол күйүт, арман, ыйдын арасынан кандайдыр бир бүдөмүк ой туулду: "Өмүр таптакыр эле түгөнүп калбаптыр го. Аягында кичинекей тирүү жан калыптыр го. Турмуш менен дагы калрмашып көрсөк кантет". Анан туруп кайра ойлоном: "Эненин уузунан бир оозанбаган неме мал болот дейсиңби. Канчага созуп баралат дейсиң"-деп, күмөн санайм. Ага да көнбөй: "Кудай эми ушул наристенин аманчылыгын бер!"-деп, тилейм. Койчу, ушинтип түркүн ой, түркүн санаа менен алпурушуп, таң аппак атканда айылга жете бардык. Кар дале, үкүнүн жүнүндөй жуп- жумшак болуп, бирине бири ээрчишип, каалгый айланчыктап, жаап турду. Айылга киру бериштеги баягы жаңы көчө дегенибиз көзүмө алда канча үрөйү суук, аянычтуу көрүндү. Ушунда там жай салып, бак тигип, очор-бачар чарба күтүп, күн көрөбүз дегендердин мындан жети жыл мурун баштаган иштери илгери жылбай, артка кетип, алгачкы аракеттеринин изи гана калган. Үңкүйгөн урандылар арасында- куурай, тикенек, адырайган ээндик. Кар гана жабалактап себелеп, жыртык-кемтигин жашырып жаап жатты. Касымдардын чарбагын карасам, Алиман экөөнүн үмүт-тилегине орнотулган эстеликтей- үйүлгөн дөбө таш, алда качан топурак болуп бүткөн кирпичтердин унутулуп жатканы сай-сөөгүмдү какшатып жиберди. "А-а, каралдым, тилегиңерге жетпей калдыңар го"-деп, арабада жаткан Алимандын түрүн карасам, өңү ак-куба тартып, дүйнөнүн баардык жаман жакшысына ыраазы болгондой тынчып, көзү жумулган. Бетине түшкөн кар эрибей башы козголгондо жан-жанына шыпырылып түшүп жатты.

Көчөгө кирип келген экенбиз, айланайын Бекташ, кадыресе эркек сыяктанып, арабадан секирип түштү да, өмүрүндө биринчи жолу ый баштап: "Боорумай! Боорумай!" деп, айыл тынчтыгын бузуп жиберди.

Туш-туштан эл жүгүрүп, ыйлап-боздоп жетип келген Айша:"Баланы мага бер эми" деп алды да, чапанына ороп, үйүнө көтөрүп кетти.

Бир күн өтүп, Алиманды бейитке койдук. Аял болсом да, мүрзөнүн башына салттан сырткары өзүм бардым, келинимди өз колум менен койдум, түбөлүккө коштоштум. Ал күнү да жылдызданган кар жааап турду. Үйүлгөн кара топурак тез эле аппак дөбө болуп жатып калды. Жазында, ошол жылы, мүрзөсүнө гүл эгип салдым. Ошондон бери жылда гүл сээп өстүрөм, эстелигим, эрмегим ошол. Алиманым гүл сүйгөн келин эмес беле...

Ушуну менен не болду, не койду, Жанболотту эчкинин сүтү менен багып чоңойтподумбу. Ал экөөбүз көрбөгөн азаптын бири да калган жок. Айтор, ичер суу бар экен ,аман калды, мына эми он эки жаштагы кези. Айланып келип, карманар туткам, көрөр күнүм ошол болуп калды. Анысына да чоң каниет этем, жакамды карманам. Баса, баягы доктур жигит, эми атактуу киши болуп калбадыбы, жолуккан сайын азыр да сурап калат:"-Кандай, апа, уулуң чоңоюп жатабы?"-дейт. "Кудайга шүгүр ,жигит болуп калды"-дейм. Анда ал жылмайып тиктеп калат:"Ошент, апа, жакшы адам кылып өстүргүн"-дейт. Жанболот маалына жетеринде катуу тумоолоп, бир күнү карасам, эриндери көгөрүп, көзү агына айланып, шайы кетип бара жатат. Эсим чыгып, ошол жерден эле ала жүгүрдүм. Анда да түндө. Доктурга тезирээк жетейин деп, кыштын күнү чоң сууну кечип өтпөдүмбү. Кийим-кечем туташ суу, калчылдап жетип барсам, доктур жаңыдан келген жаш бала экен. Коркуп кетти:"Эмне кылып суу кечип жүрөсүз, жарыктык? Мунун ата-энеси кайда?". "Атасы да мен, энеси да мен. Балам, ушунумду аман сактап кал. Бул өлсө мени тирүүлөй көмө бергиле. Жашабайм."- дедим.

Түнү менен жанынан чыкпай дарылап жатты .Мага да кургак кийим дары берип алдыналды бирок эрте мене этим ысып кан жөтөлүп жыгылдым. Алоологон туман ичинде күйүп бара жаткансып, эс-учумду билбей жатканда, доктур улам келип, салкын алакандары менен чекемди сыймалап: "Апа, уулуң жакшы болуп калды. Бошобо, моюн бербе!"-деп кайраттандырып жатты. "Андай болсо өлбөйм"-деп шыбырап коем, өлбөй тирүү калганым да ушул болду дейм..

-Уулуң өспүрүм жетип калыптыр, Толгонай. Быйыл орок маалында ушул арада чуркап жүргөн экен, Алиманга окшоштуруп тааныдым.

-Ооба, кутмандуу талаам, апасына окшош экени чын. Бирок эчтекени билбейт да. Атам-фронтто өлгөн дейт, апамдын мүрзөсү-айыл четинде деп коет. Быйыл жайында бир кызык окуя болду. Окуудан бошоп таркаган күндөрү, Касымдын баягы-баягы велосипеди бар эмес беле, жыйырма жылдан бери сарайда казыкка илинүү турган. Жанболот ошону эшикке алып чыгып оңдоп жатыптыр. Бала да: эчакы неме дат басып жарамдан чыгып калган болчу. Антсем, Бекташ да ошого кийгилишип алыптыр. Кошо оңдошуп жүрөт. абдан убара болушту. Жанболотту Бекташ башынан эле өз баласындай көрөт эмеспи. Кокус болсо, мектепке да барып мугалимдер менен сүйлөшөт. Азыр үчтүн атасы, оор-салмактуу, мыкты киши болбодубу. Көптөн бери комбайн айдап жүрбөйбү. Айша болсо өлгөн. Моюндашымдан ажырап ошондо бир өксүдүм.

Айтор, бир күнү карасам, карала-торала болуп Жанболотум велосипед жетелеп калыптыр. "Эне, карачы атамдын велосипеди кандай сонун болуп калды"-дейт. Каңырыгым түтөп, селее түштүм. Антсем, мактана карап: "О-о, мен кыйын тээп калдым эне. Карап тур азыр!"-деп, велосипеддин ээрине бою жетпей, бир жак капталына кыяшая жармашып, ийрелең-ийрелең этип, быягына ооп тепкенде жыгылат экен деп коркуп кетип: "Түш, кокуй, жыгыласың!"-десем, кайра күчөп кетип, ылдамдатам деп велосипеди менен кошо тоголонду. Катуу жыгылды. "Кокуй, каяктагы жорукту баштадың. Өлөт экенсиң!"-деп алдастап жетип бардым. Жерден өйдө көтөрүп, бети-башын аарчыдым. Ошентсем, нары жакта Бекташ карап туруптур. Тек анчейин гана карап тургандай. Унчукпады. Мен да унчукпадым. Ичибизден түшүндүк.

Ошондон көп өтпөй эгиндер быша баштады да, бир күнү кечинде Бекташ келип: "Жанболотуңду комбайнга жардамчы кылып алайын дедим элем"-дейт. "Жараса ала гой",- дедим.

Айтарын айтып алып, эки күндөн кийин ичим түтпөй, баламды көрөйүн деп бардым.

Каптап келе жаткан малдай демигип, керимсел жүрүп турса да, бышыкчылык маалына эмне жетсин, чиркин! Дыйкандын жыл бою маңдай терин шыпырып, кылган мээнетинин жыйынтыгы так ошол учурда төгүлүп келет эмеспи. Байлыгы колуна сыйбай, марттыгы ичине батпай, жерден тапкан гүлазыгы канча бир адамзатка артылып, дыйкан дүйнөнү жан сактатат.

Дан жыттанган, шыраалжын жыттанган, айланайын дыйкан талаам.ю жайкалган эгиндериңди көрүп, кумардан чыкпадым беле! Тээ саргарган ыраакта бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй атчан чаап келе жатса, дүйнөнүн кеңдигин ошондо билет экенсиң.

Жанболот комбайнда саман тартып жүргөн экен, мени көрө коюп: "Эне, эне!"-деп, мен мындамын дегенчелик, мактанып кыйкырды. Калдайып штурвалдын жанында турган Бекташ колун көтөрүп башын ийкеп койду.

Арыктын боюна, талдын көлөкөсүнө отуруп кечке чейин карап отурдум. Жол чаңдаткан машинелер улам келип-кетип, кызылды кырманга ташып жатышты.

Күүгүм кирерде комбайнчылар дем алганы келишти. Бекташтын жанында корчоюп басып келген Жанболот, анда да сөзгө келе бербей, тигилерди туурап, мойну-башын арыктагы сууга жууду да, ала келген түйүнчөгүмдү көрө коюп: "Эне, алма алып келдиңби?"-деп сүйүнүп кетти.

"Алып келдим"-десем, жүгүрүп мойнумдан кучактап өпкүлөдү. Бекташ бырс күлүп жиберди: "Баятан бери ошентпейсиңби анан. Мейлиң эми, бүгүн эркелеп ал энеңе"-деп жатты.

Сүйрөтмө тактай үйдүн түбүнө отуруп чай ичтик. Жаңы эле жабылган ысык нан экен. Жанболот кадыресе кишиче нан туурап: "Ал, эне" деди. Бир сындырым нан алып тиштегенимде, Касымдын колунун жытындай, комбайнчынын кара май колу жыттанган нан оозума тыгыла түштү. Ооба, ооба, так ошондой-керосин, күн, саман жыттанган дүмбүл нан экен. Көз жашым менен кошо күрмөп жибердим. "Нан өлбөйт экен го!-дедим ичимден,- Турмуш өлбөйт экен го, эмгек өлбөйт экен го!".

"Конокко келип калыпсың, апа. Жатып кет бүгүн биздикине"-деп, Бекташ үйгө кетирбей койду. Саманга төшөк салып беришти. Ошол түнү асманды карап жатсам, саманчынын жолу жаңыдан чубуруп түшкөндөй, алда ким азыр гана зор кучак саман көтөрүп өткөнсүп, жылдызданган күкүм топондору себеленип, аларга жел тийгенсип жылт-жулт этип копшолуп жатты. Ошол бийиктикте, саманчынын жолун аралап, улам алыстап кетип бара жаткансып эшелондун шуулдаган үнү жүрөк элжиретип, көпкө угулгансып турду. Темир жолго урунган дөңгөлөктөрү менен терметкенсип, көзүм илинип, бүгүн түнү дүйнөгө дагы бир жаңы дыйкан келген го, өмүрлүү болсун, сепкен аштыгы жылдыздай түгөнгүс болсун деп, саманчынын жолун тиктеп жатып уктап кеттим.

Таң ирең-баранда ордумдан туруп, иштегендерге жолто болбоюн деп, айылга кеттим.

Көптөн бери мындай тамылжыган таң эртесин көрө элек элем. Көптөн бери торгойдун минтип сайраганын уккан жок элем. Түпкүрү жок, чеги жок апачык көгүлтүр асманда көркү жупуну боз чымчык, адамдын асманга учуп чыккан жүрөгү сымалы, тыным албай, канат кагып дырпырап, томуктай гана болсо да,

не бир назик, не бир толукшуган күүлөрдү төктүрүп, безеленип жатты. Көмөкөйүңдөн айланайын, торгоюм. "Ана, биздин торгой, сайрады" деп койчу эле Субанкул. Сен да өлбөйт экенсиң, торгоюм!

***

-О, кутмандуу талаам, сенин азыр дем алып жаткан кезиң. Кечээ орокто алпурушкан элдердин үндөрү да угулбайт, эгин ташып жол чаңдаткан машиналар да жок, жан жакада комбайндар да көрүнбөйт, мал дагы тоодон түшүп келе элек. Адамга буюрган гүлазыгын өзүнө берип, бир милдеттен кутулгандай, тондурмага кош чыккыча, тып-тынч жаткан кезиң. Эч ким жок, экөөбүз гана- сен жана мен. Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканыңдан, Жер-Энем. Мен сага бүгүн бүт өмүрүмдү айтып бердим.

Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген күнүм. Мен аларды өлөр-өлгөнчө унутпаймын. Кезеги келгенде, Жанболотко Түшүндүрүп айтып берем. Эси болсо, түшүнөөр, эси болсо, кечирээр бизди... Ал эми башкаларычы, күн астында жашаган бардык адамзатка айтар сөзүм, айтар кебим бар. Аны кантип айтам, кантип ар бир кишисине жеткирем?

Э-э, асманда жаркыраган күн, жер кыдырып сен айткын!

Ээ, сапар баскан булут, нөшөрлөнө төгүлүп, ар бир тамчың менен сен айткын!

Жер, дүнүйөнүн баардык булуң-бурчунда адам баласын баккан жер, сен, сен, айткын, жан-боордош Жер!

-Жок, Толгонай, сен айкын. Сен-Адамсың. Сен баарыбыздан бийик, баарыбыздан улуу жаралган жансың, сен айткын, сен -Адамсың!..

***

-Кеттиңби, Толгонай.

-Кеттим. Кош, аман бол. Өлбөсөм, дагы келермин.

Аягы